

Շիրվանզադե Ո՞րն է մայրը

I

Կինը վշտանում էր առանց զավակների: Դա նրա կյանքում մի խոշոր բաց էր, հավասար ամայություն:

Վեց-յոթ տարի հուսալուց հետո արդեն կորցրել էր հավատը: Ոչ մի բժշկություն, ոչ մի միջոց և ոչ մի աղոթք չօգնեց նրան:

Այնինչ երջանիկ լինելու համար միայն զավակն էր պակասում: Այսպես էր մտածում Լիդիան: Եվ Գուրգենը հավատացնում էր, թե ինքն էլ այդպես է կարծում: Սիրում էին իրարու յուրովի, բայց հավատում էին միմյանց հավասար:

— Նա ինձ դեռ չի դավաճանել, — ասում էր Լիդիան յուր բարեկամուհիներին, — իսկ եթե մի օր դավաճանե, ի՞նչ արտաքո կարգի հանցանք կլինի գործած: Այժմ բոլոր տղամարդիկ դավաճանում են իրենց կանանց...

— Նա երբեք չի համարձակվիլ ինձ դավաճանել, — ասում էր Գուրգենը մտերիմների շրջանում, — իսկ եթե մի օր դավաճանե — կխեղդեմ:

Երբեմն կրքերը բռնկվում էին այնպես, որ նրանք գրկախառնվում էին նույն անզուսպ ավյունով, որով գրկախառնվեցին յոթ տարի առաջ այն նշանակալից գիշերը, երբ Գուրգենը Լիդիային ուղեկցեց կառքով տուն:

Պատահում էր նաև, որ հագուրդ ստացած սերը նիրհում էր: Այդ ժամանակ նրանք օրերով չէին ժպտում միմյանց:

Բայց երբեք իրանց ընտանեկան խռովությունները ուրիշներին չէին հայտնում: Ընդհակառակը, գիտեին իրարու հարգել շատերի նախանձը գրգռելու չափ:

Լիդիան մտածում էր.

— Ինձ համար նա արհամարհեց շատ հարուստ օրիորդների և ամուսնացավ մի աղքատ աղջկա հետ: Չէ՞ որ իմ հայրը, բացի իշխանական տիտղոսից, ոչինչ չէր թողել, և ես ստիպված էի չնչին վարձով երաժշտության դասեր տալով գլուխս պահել:

Գուրգենը մտածում էր.

— Ինձ համար նա մերժեց տասնյակ փայլուն երիտասարդների առաջարկը և ամուսնացավ մի մարդու հետ, որ խայտառակ վաշխառվի որդի է և չի կարող պարծենալ ոչ յուր գեղեցկությամբ, ոչ խելքով և ոչ բարոյականությամբ:

Կար մի ուրիշ բան, եթե ոչ ավելի զորավոր, գոնե ավելի հիմնավոր, քան սերը:

Լիդիան գեղեցիկ էր, Գուրգենը՝ հարուստ:

Երբ Լիդիան առաջնակարգ խանութները մտնելիս տերերն ու գործակատարները վազում էին ընդառաջ նրա նուրբ ճաշակին գոհացում տալու հոգացողությամբ, հրճվում էր: Հրճվում էր այն

գիտակցությունից, որ բոլոր յուր նախանձոտ ընկերուհիների մեջ իրան վիճակվեց տիրել հայտնի կալվածատիրոջ որդու հարստությանը:

Երբ Լիդիան հասարակական վայրերում կամ փողոցներում Գուրգենի հետ թևանցուկ զբոսնում էր, ընդհանուր ուշադրություն էր գրավում յուր բարձր հասակով, նուրբ կազմվածքով, դեմքի զարմանալի կանոնավոր գծերով և մանավանդ երկնագույն աչքերով: Եվ նրա սնափառ ամուսինը զգում էր անսահման ուրախություն ու հպարտանում էր մտքում, որ իրեն վիճակվեց տիրել աննման գեղեցկուհուն:

Մի օր նա ասաց.

— Լիդիա, ես ուզում եմ կտակս գրել տալ:

Լիդիան սև ունքերի տակից կապտագույն աչքերը զարմացմամբ հառեց ամուսնու երեսին: Եվ, տեսնելով Գուրգենի դեմքի լոջությունը, հանկարծ բարձրաձայն ծիծաղեց: Նրա առողջ ձայնի արծաթե հնչյունները լցրին սենյակը, որ տոգորված էր գարնանային արեգակի շողերով:

— Մի՛ ծիծաղիր, Լիդիա, ես կատակ չեմ անում:

— Ահ, ահ,— շարունակեց Լիդիան,— մարդը կատակ չի անում և ուզում է, որ ես չծիծաղեմ էլ...

— Բայց ինչո՞ւ: Չէ որ արդեն ժամանակ է այս մասին մտածելու:

— Ո՞ր հասակում:

— Օգոստոսին կլրանա քառասունս...

— Չետո՞...

— Մահը միայն ծերերի հյուրը չէ, Լիդիա, Նրա առջև բաց են բոլոր դռները ժամանակ անժամանակ: Իսկ հարուստներին նա այցելում է հաճախ առանց զեկուցման:

— Բայց ի՞նչը քեզ ստիպեց մտածել կտակի մասին, այս է հետաքրքրականը,— հարցրեց Լիդիան և, նայելով իրան պահարանի հայելու մեջ ոտքից մինչև գլուխ, նստեց ամուսնու գրասեղանի քով:

— Քո վիճակը, Լիդիա, միայն քո վիճակը: Եթե ես վաղը-մյուս օրը հանկարծամահ լինիմ, դու պիտի ստանաս իմ կարողության միայն յոթերորդ մասը: Մնացյալը կանցնե իմ քրոջը, Ելենային, այսինքն՝ նրա զավակներին: Իսկ դու գիտես, որ ես ատելով ատում եմ նրանց, ինչպես ատում էի և՛ նրանց հանգուցյալ հորը: Նրանք մի տարում քամուն կտան հանգուցյալ հորս քառասուն տարվա արյուն քրտինքի արոյունքը... Չամաձայնվիր, որ դա շատ էլ ցանկալի հեռանկար չէ քեզ համար:

— Ուրեմն, դու ուզում ես, որ միայն ես լինեմ քո ժառանգը,— հարցրեց Լիդիան ոչ առանց ներքին անհանգստության:

— Դա իմ անկեղծ ցանկությունն է:

— Շնորհակալ եմ. այդ ցույց է տալիս, որ ես դեռ իմ հրապույրը չեմ կորցրել քո աչքում: Բայց մի օր կկորցնեմ, և այն ժամանակ կտակդ գրել կտաս սառույցի վրա: Երեխա՛, երեխա՛, ի՞նչ ժամանակ է մահվան մասին մտածել: Կյանքը չի կրկնվում, մտածիր ապրելու և վայելելու մասին: — Բայց ի՞նչ գեղեցիկ ես այսօր, Լիդիա, նայում եմ և սքանչանում: Քո թանձր մազերը, քո խոշոր նշաձև կապուտակ աչքերն երկար թերթերունքներով, քո բարակ սևաթուր ունքերը — նորից կարող են ինձ խելքից հանել: Լիդիա, այդպիսի գեղեցկությունն ունեցող մի կին չպիտի հրաժարվի ճաշակել երիտասարդ և հարուստ այրիի զգացումները: Օո, դա երանելի վիճակ է, երազը բոլոր սնափառ կանանց: Լինել քսանյոթ տարեկան, գեղեցիկ, ոսկեգօծ և ազատ, միանգամայն ազատ, ամենքին

հաճելի, ամենքի երևակայության առարկա: Լինել շրջապատված տափակ սրախոսներով և առաքինի անառակներով, լսել նրանց սուտ երդումները, կեղծ հառաչանքները, հույս ներշնչել յուրաքանչյուրին և ոչ ոքի հույսը չարդարացնել: Տեսնել տխմար մրցակիցների խուլ պայքարը, արտաքին հետաքրքրությամբ և ներքին արհամարհանքով լսել նրանց քողարկված գրպարտությունները միմյանց դեմ և տանջել, տանջել նրանց անվերջ, անողոք պարծենալ, ու հպարտանալ ու ծիծաղել ու սքանչանալ ինքդ քեզնով: Լիդիա, Լիդիա, որքա՛ն կսագի սև զգեստը երագուն դեմքիդ, մելամաղձոտ հայացքիդ, Լուսինն այնքան խորհրդավոր չի լինիլ ամառային նոսր ամպերի տակից, որքան քո դեմքը սև երեսբողի տակից...

— Բավական է: Չգիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել այսօր, որ բանաստեղծ ես դարձել: Ես քեզ խնդրում եմ կատակ չանել լուրջ բաների հետ: Քո մի ակնարկն անգամ մահվան մասին ինձ վշտացնում է: Երդվում եմ:

— Ախ, հավատում եմ, հավատում,— գոչեց Գուրգենը և վեր կացավ տեղից, գրկեց Լիդիայի գլուխը, որ այնպես հրաշալի պսակվել էր թանձր մազերով և ջերմագին համբուրեց:

Եվ նորից նստեց յուր տեղը:

— Այո, այո,— ասաց այս անգամ լրջորեն,— այնուամենայնիվ ես պետք է կազմեմ կտակս վաղորոք, որպեսզի մի անգամ առմիշտ փակեմ քաղցած աղվեսների ախորժակը: Ահ, Լիդիա, չկա ինձ համար ավելի զագրելի բան, քան այն, երբ հարուստի դագաղը շրջապատում են նրա մերձավորները՝ երեսների վրա շինծու վշտի կեղծիքը և սրտերի մեջ անկեղծ ուրախությունը: Երբ նրանք, սևեր հագած, գլուխները կրծքներին թեթած, հետևում են հանգուցյալի դագաղին, ես ոչ միայն նրանց դեմքերի, այլև մեջքերի վրա, քայլվածքի ու շարժումների մեջ կարդում եմ. «Թողե՛լ է, արդյոք, մեզ համար մի բան այս շունը, որին տանում ենք հողին հանձնելու և, որքա՛ն»: Այսպես են մտածելու և՛ իմ քրոջ զավակները դագաղիս հետևելիս...

— Չգիտեմ, գուցե դու ունիս իրավունք այդ ենթադրությունն անելու,— ասաց Լիդիան,— բայց չեմ կարող թաքցնել, որ ես էլ չեմ սիրում նրանց: Ինձ թվում է, որ նրանք ապականված են ավելի, քան թույլ է տրված նույնիսկ մեր ժամանակում: Նրանցից մեկը մինչև անգամ այն աչքով չի նայում ինձ, որպես պարտավոր է նայել մի օրինավոր երիտասարդ յուր քեռակնոջ վրա:

— Այդ ես գիտեմ, Լիդիա, գիտեմ, և այդ է պատճառը, որ դու ազատվել ես նրա դեմքից:

— Ինչպե՞ս, դու նրան արգելե՞լ ես այցելել մեզ:

— Այո, նրան էլ, մյուս եղբորն էլ:

— Յուսով եմ, որ պատճառը չես ասել:

— Մի՞թե իմ ինքնասիրությունը թույլ կտար ասելու:

— Ուրեմն վճռել ես նրանց գրկե՞լ բոլորովին:

— Ոչ բոլորովին: Ես նրանց համար կթողնեմ այնքան, որքան ես եմ ուզում և ոչ այնքան, որքան իրանք են սպասում:

— Ահ, ինչո՞ւ մենք չունինք մի զավակ, Գուրգեն,— գոչեց Լիդիան խորին թախիծով,— ինչո՞ւ մենք ծերության հասակում չպիտի ունենանք մեր ապավենը: Այդ անտանելի է, Գուրգեն, անտանելի...

Եվ, արմունկները հենելով սեղանին, գլուխը բռնեց ձեռքերով և սկսեց հեկեկալ:

— Երեխա մի՛ լինիր, Լիդիա, բավական է ինչքան մտածել ես այդ մասին և արտասվել: Չե՞ որ մենք անզոր ենք բնության արգելքների դեմ: Դե, դե, խելքի եկ: Ես տանել չեմ կարող քո լացը:

— Ոչինչ, ոչինչ,— զսպեց իրան Լիդիան, աչքերը սրբելով ասեղնագործ բատիստյա թաշկինակով,— կանցնի: Գրկիր ինձ, Գուրգեն, համբուրիր և չդավաճանես, լսո՞ւմ ես, չդավաճանես: Վերջին խոսքը ցնցեց Գուրգենին: Նա չհամարձակվեց համբուրել Լիդիային...

II

Անցել էին ամիսներ այդ օրից:

Առավոտ էր: Նրանք սեղանատանն էին:

Գուրգենը լրագիր էր կարդում: Լիդիան, սամովարի մոտ կանգնած, թեյ էր պատրաստում սպիտակ պենուարը հագին:

Նրա դեմքն արտահայտում էր անսովոր մտահոգություն: Մերթ ընդ մերթ նայում էր Գուրգենի սևահեր գլխին, որ թեքվել էր դեպի լրագիրը: Պարզ էր, որ մի բան ուներ ասելու, բայց չէր վստահանում խանգարելու ամուսնու ընթերցանությունը:

— Չարմանալի է,— ասաց Գուրգենը,— վերջապես, մի կողմ դնելով լրագիրը և թեյի բաժակը մոտեցնելով իրան, — այդ մեծապատիվ խմբագիրները կարծում են, թե լրագիրը նրա համար է միայն, որ մարդկանց առավոտը թունավորե: Այս ամբողջ թերթի մեջ և ոչ մի ուրախալի լուր: Կարծես ինձ համար շատ հետաքրքրական է, թե մեկը մի աղախնի գրկել է կուսությունից և աղախինը նրա վրա կարբոյան թթվաջուր է ածել, և դրա պես շատ ու շատ հիմարություններ...

— Ցավում եմ,— խոսեց Լիդիան, նստելով ամուսնու դեմ,— որ ես էլ պիտի մի անախորժ լուր հաղորդեմ քեզ:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Մի անսպասելի բան: Մեր երիտասարդ սպասուհին տկար է...

— Տկա՞ր է,— կրկնեց Գուրգենը,— դա ինչ մի մեծ դժբախտություն է:

— Այո, բայց ուրիշ տկարություն է...

— Չեմ հասկանում:

— Եթե ուշադրություն դարձրած լինեիր նրա իրանի վրա, կհասկանայիր: Ահա երկու ամիս է, որ առանց շալի չի երևում մեր աչքին: Իսկ այսօր խոստովանեց: Մի խոսքով, վաղը-մյուս օրը մենք կունենանք մի անկոչ հյուր: Գուրգենը չցնցվեց և ոչ էլ նրա դեմքի մկանունները շարժվեցին: Նա միայն արտասանեց.

— Ահա թե ինչ, ի՛սկ որ այդ մի սյուրպրիզ է: Բայց չէ՞ որ Չինան...

— Օրիորդ է, ուզում ես ասել,— լրացրեց Լիդիան հեգնաբար,— մեկը մյուսին չի խանգարում: Մի՛ մոռանար, որ մենք ապրում ենք N քաղաքում, իսկ Չինան քսան տարեկան անփորձ աղջիկ է ու մի քիչ էլ հիմար:

— Ծիշտ է, բայց հետաքրքրական է ո՞վ է այցելում նրան,— արտասանեց Գուրգենն այնքան անտարբեր, որ Լիդիան նրա ծայնի մեջ չնկատեց և ոչ մի կեղծ նոտա:

— Չգիտեմ: Գոնե ես ոչ ոքի չեմ հանդիպել նրա մոտ:

Գուրգենը կամեցավ ասել «գուցե իմ քրոջ որդին», բայց զսպեց իրան և հարցրեց.

— Դու բացատրություն պահանջե՞լ ես իրանից...

— Այո, պահանջեցի:

— Ե՞վ...

— Չխոստովանեց:

Գուրգենը զգաց որոշ թեթևություն: Եվ որպեսզի չմատնի իրան, վեր կացավ և սկսեց անցուդարձ անել:

— Ես ավելորդ համարեցի պնդել, — շարունակեց Լիդիան: — Ի՞նչ կարիք կա կեղտը քրքրելու և խեղճին տանջելու: Առանց այդ էլ նա ամոթից տառապում է: Նա լաց եղավ և ինձանից ներում խնդրեց — չգիտեմ ինչու: Չարկավոր է մտածել նրա դրության մասին: Ամոթը մասամբ մեր տանն է վերաբերում:

— Այո, իհարկե, պետք է մտածել: Արդյոք ի՞նչ ես մտադիր անելու:

— Կկամենայի նախ քո կարծիքն իմանալ:

Գուրգենը նեղն ընկավ:

— Իմ կարծի՞քը: Բայց ես ի՞նչ կարող եմ ասել: Այդպիսի գործերում տղամարդը անզոր է յուր խորհուրդներով: Գուցե հարկավոր է արձակել նրան, իհարկե, մի քիչ ապահովելով:

— Արձակե՞լ, այդ դրության մե՞ջ, — գոչեց Լիդիան գթառատ կանանց հատուկ կարեկցությամբ, — ոչ, ես այդպես անխիղճ լինել չեմ կարող: Մարդիկ հատուկ ընկերություններ են հիմնում ընկածներին բարձրացնելու և կորստյան անդնդից ազատելու համար: Մի՞թե մենք չենք կարող պաշտպանել մեկին, որ հինգ տարի ծառայել է մեզ հավատարմությամբ:

— Իհարկե, կարող ենք, բայց չգիտեմ ինչպես: Եթե խնդիրը ծախսերն են, ես ոչինչ չեմ ինայի: Միայն չգիտեմ հարմա՞ր է, արդյոք, նրան մեր տանը պահել:

— Չարմար չէ, իհարկե, բայց ես ուզում եմ նրան ուղարկել մերձակա գյուղերից մեկը: Այնտեղ նա կազատվի յուր հիմարության հետևանքից, հետո կմտածենք ինչ անել:

— Չիանալի է, ավելի հարմար վճիռ չէր կարելի երևակայել: Եվ որքան շուտ ուղարկես, այնքան լավ:

Ասաց Գուրգենը և, վախենալով գուցե ինքն իրան մատնել, շտապեց դուրս: Նրա համար անսահման ծանր էր մնալ Լիդիայի մաքուր մթնոլորտում: Նրան անհանգստացնողը ոչ այնքան սպասուհու վիճակն էր — ավա՛ղ, այս նրան հայտնի էր վաղուց — որքան Լիդիայի անգիտությունը...

— Չինա, Չինա, — լսեց նա նախասենյակում անգիտակ կնոջ արծաթահնչյուն ձայնը, որի մեջ չէր զգացվում վրդովման՝ կամ կասկածի շեշտ: — Չինա, եկ այստեղ:

Նա վազեց փողոց ամոթը ճակատին, խղճի զարհուրելի խայթը կրծքի տակ: Այնտեղ, այդ խուռն ամբոխին խառնվելով, նա զգաց մի տեսակ թեթևություն, մտածելով, որ ինքը բացառություն չէ...

Չետևյալ օրը Չինան, Լիդիայի հրամանով, ուղևորվեց մերձակա գյուղերից մեկը և այնտեղ գտավ ժամանակավոր ապաստան յուր խայտառակության համար:

Երեկոյան Լիդիան ասաց.

— Որքան լավ է թշվառին օգնելը: Թվում է ինձ, որ ես երբեք այսպես երջանիկ չեմ եղել, որպես այսօր: Խեղճ աղջիկը ուրախութեամբ արտասովեց, որ նրան չչարտեցին փողոց ինչպես մի թթած պատան:

— Այո, առանց թոբարութեան նա կարող էր կորչել, — ասաց Գուրգենը, խոյս տալով Լիդիայի հայացքից:

Չինան վերադարձավ մոտ երկու ամիս անցած՝ նիհարած, գունատ, բայց ավելի հանգիստ հոգով:

— Երեխա՞ն, — հարցրեց Լիդիան:

— Թողի գյուղում:

— Ո՞ւմ մոտ:

— Մի գեղջկուհու: Նրա երեխան նոր մեռավ, կաթը մնում է, ինքը խնդրեց: Ես չեմ կարող կերակրել, կիսանգարե:

— Աղջի՞կ է:

— Տղա :

— Սիրո՞ւն է:

— Աստված գիտե:

Պատասխանելով տիրուհու հարցերին, Չինան ամոթից և խղճի տանջանքից չէր կարողանում նայել նրա երեսին:

— Շատ բարի, — ասաց Լիդիան, — թող մնա այնտեղ, հետո կմտածենք: Լավ, մի՛ ամաչեք: Առաջ պիտի մտածեիք, այժմ ուշ է: Միայն զգույշ, եթե կրկնվի, չեմ ներիլ... Խեղճ աղջիկ, խեղճ աղջիկ, և ո՞վ է եղել այն անգութը, որ...

Նրա խոսքն ընդհատվեց Չինայի բարձրաձայն, դառը հկեկանքով: Մի վայրկյան ևս, և սպասուհին ընկավ նրա ոտքերին...

— Տիրուհի, ներեցեք, աղաչում եմ, տիրուհի ներեցեք: Դուք այնքան բարի եք, այնքան վեհանձն, որ չեմ կարող, չեմ կարող...

Եվ, բռնելով Լիդիայի հագստի փեշերը, ծածկեց նրանց համբույրներով ու արցունքով:

— Ի՞նչ պատահեց ձեզ, Չինա, — գոչեց Լիդիան զարմացած, — ինչո՞ւ այդպես հանկարծ: Ես ձեզ չեմ նախատում: Ամեն ոք ինքն է պատասխանատու յուր մեղքերի համար...

— Բայց ես մի անպիտան աղջիկ եմ, տիրուհի, երախտամոռ, գարշելի, նախատեցեք ինձ...

Դռների մեջ երևաց Գուրգենը: Նա ձգեց Չինայի վրա մի գաղտնի սպառնողական հայացք:

Չսպելով իրան, սպասուհին արագ ոտքի կանգնեց, արտասանելով,

— Ներեցեք, տիրուհի, ես... ոչինչ... կանցնի...

Տասը ամիս անցած՝ Նա երեխային գյուղից քաղաք բերեց:

III

Դա մի սևաչյա մանուկ էր, առողջ, կայտառ, ժպտուն ինչպես գարնանային առավոտյան առաջին շողը:

Նախանձի նման մի վատ զգացում վայրկենաբար պղտորեց Լիդիայի անդորրացած և թախծալի հոգին: Չգաց մի տեսակ անզոր ատելություն դեպի սպասուհին, նրա արգանդի առողջությունը: Ատելություն ամուլ կնոջ, որ շատ էր տառապել մի այդպիսի գանձ ունենալու տենչանքից:

Եվ նույն վայրկյանին կայծակի արագությամբ միտք հղացավ տիրել օտար արգանդի բերքին: Նա զգաց, որ այդ միտքը հանցավոր է, դատապարտեց անմիջապես, բայց և չկարողացավ հաղթել նրան:

— Սիրո՞ւմ եք,— հարցրեց Նա սպասուհուն, որ յուր զավակին այնպես էր պահում ձեռքերի վրա, ինչպես մի փխրուն ապակի և ոչ ինչպես յուր հոգու հատոր:

— Խղճում եմ, անմեղ է,— պատասխանեց Չինան և յուր մտքում ավելացրեց.— երանի ազատեիք ինձ այս բեռից:

— Չեք սիրում, այդ երևում է:

— Ահ, տիրուհի, աղբատների համար երեխաները միայն տանջանք են: Ողորմած եղեք...

— Ողորմա՛ծ... բայց ինչո՞ւ նրա հայրը չի ուզում ողորմած լինել...

— Հայրը,— կրկնեց սպասուհին և գլուխը թեքեց կրծքին:

— Լավ, լավ, մի՛ ասեք, ես չեմ ուզում նրա ով լինելը իմանալ: Թող Նա անհայտ մնա, դա ձեր գաղտնիքն է...

Եվ Լիդիան Նայեց սիրալիր հայացքով փոքրիկին, որ մոր գրկից մտիկ էր անում հավատով, ակնկալությամբ: Կարծես այդ անլեզու էակն զգում էր, որ յուր ճակատագիրն այլևս կախված է այդ շքեղ հագնված, բարձրահասակ, գեղեցիկ, փարթամ կնոջ բարի կամքից...

Չինան շարունակ խույս էր տալիս տիրուհու հայացքներից, որ մերթ դառնում էին դեպի զավակը, մերթ դեպի մայրը: Պարզ էր, որ մի միտք տանջում էր նրան: Մի միտք, որից կկամենար ազատվել և չէր կարողանում: — Թողեք երեխան այստեղ մնա.— ասաց Լիդիան քիչ խորհելուց հետո:— Ուզո՞ւմ եք:

Չինայի աչքերն ուրախությունից փայլեցին: Եթե նրան ապտակեին և դուրս ձգեին երեխայի հետ, կհամարեր յուր արժանի վարձը:

— Չպիտի ունենայիք,— շարունակեց Լիդիան,— բայց որ ունիք, պետք է պահպանել:

— Տիրուհի, շնորհակալ եմ, ա՛հ, չեք իմանում, որքան շնորհակալ եմ,— Գոչեց Չինան և արտասովեց:

— Առանց շնորհակալության: Մարդիկ երբեք չեն անում այն, ինչ որ իրենց համար հաճելի չէ:

— Բայց չէ որ դուք ինձ ազատեցիք մահու վտանգից: Ես վճռել էի սրան ոչնչացնել իմ արգանդում: Իսկ այդ, գիտեք, շատ վտանգավոր է: Իմ քույրը դրանից մեռավ այն անիծյալ պառավի ձեռքում:

Մեռավ, անիծելով յուր ճակատագիրը: Ես էլ կարող էի մեռնել: Դուք ինձ ազատեցիք, հավիտյան չպիտի մոռանամ:

— Ողորմա՛ծ աստված, ի՛նչ անզգայություն, — վրդովվեց Լիդիան մինչև հոգու խորքը, — դուք վախենում էիք ձեր մահի՞ց: Իսկ այդ անմե՞ղը: Մի՞թե չգիտեք, որ դա կլիներ որդեսպանություն:

— Ի՛նչ արած, տիրուհի, ճակատագիրս է: Ոչ ոչ, տիրուհի, մի՛ նեղանաք, աղաչում եմ: Սխալմամբ ասացի: Ներեցեք, տգետներ եմք, չգիտենք մեր խոսածը:

— Բավական է: Տվեք ինձ այդ երեխային: Ես նրանով կզբաղվեմ, իսկ դուք ձեր գործին կացեք:

Չինան երեխային լուռ տվեց տիրուհուն և զգաց, որ յուր կրծքից ընկավ մի ծանր քար:

Նույն օրը ևեթ Լիդիան անձամբ գնեց Նուրբ կտավից պատրաստի ճերմակեղեն ու բոլոր պարագաները երեխայի համար: Իրիկնադեմին ևս օգնեց Չինային նրան լողացնելու և զուգեց ու տարավ յուր սենյակը:

Գուրգենը ոչինչ չասաց: Նա մինչև անգամ կարողացավ ձևանալ միանգամայն անտարբեր դեպի երեխայի վիճակը:

Երբ առաջին անգամ Լիդիան համբուրեց փոքրիկին — իսկ համբուրեց մի շաբաթ անցած — գրգռվեց նրա հոգու տարիների թախիծը որդեսիրության: Եվ զգաց իրան անբախտ ավելի, քան երբևէ զգացել էր: Միևնույն ժամանակ, մի անծանոթ հաճելի ջերմություն պաշարեց նրա հոգին:

Այդ վայրկյանից թվաց նրան, թե մի նոր տարր մտավ նրա գոյության մեջ և բռնեց այնտեղ ամուր, հաստատուն մի անկյուն: Մայրական զգացման անծանոթ բնազդով ճաշակեց այդ զգացումը և անձնատուր եղավ կարոտյալ հոգու ամբողջ թափով: Սիրեց օտար արգանդի բերքը այնպես, ինչպես կարող էր սիրել միայն հարազատ մայրը: Իսկ երբ փոքրիկը սկսեց թոթովել, նա փափագեց, որ ինքը կոչվի «մամա»: Դա նրա նվիրական երազների մարմնացումն էր, և Չինան ոչ միայն չբողոքեց նրա դեմ, այլև կրկնակի ուրախացավ:

Օրը մինչև երեկո Լիդիան զբաղված էր նրանով և միայն նրանով: Եվ այդ զբաղմունքը այնքան կլանեց նրան, որ մոռացավ Գուրգենին ու նրա տարօրինակ տխրությունն ու անսովոր հեզությունը: Նա չհետաքրքրվեց իմանալ, թե ինչու ամուսինը ամեն անգամ իրան հանդիպելիս մի տեսակ աղերսական հայացքով է նայում նրան, ինչպես մի մարդ, որ թույլ առ թույլ սպասում է անողոք դատավորի դատավճիռը: Նա միայն մտածում էր մի բանի մասին, այն է՝ մի օր կարող են նրանից խլել երեխային: Յետզիտես այս միտքը զարգացավ և դարձավ նրա համար մի տեսակ մղձավանջ:

Նրա կարեկցությունը դեպի Չինան փոխվեց ատելությանը, ատելությունը՝ անհաղթելի թշնամության, և նա վճռեց ազատվել թշնամուց: Նա զգում էր, որ այդ միտքը դաժան է, հանցավոր և դատապարտելի ոչ միայն աստվածային, այլև մարդկային օրենքներով: Նա չարաչար նախատում էր իրեն այդ բանի համար, միևնույն ժամանակ զգում էր իրեն անզոր՝ կռվելու նրա դեմ:

Մի անգամ նա մի վատ երազ տեսավ: Ինչ-որ մարդիկ ոստիկանների համազգեստով հանկարծ ներս խուժեցին, խլեցին երեխային նրա կրծքից և գնացին: Նա սարսափից արձակեց մի ճիչ, զարթնեց և խավարի մեջ ոտաբորբիկ վազեց դեպի դանթելներով զարդարված թանկագին կողովը, որ ստուգե այնտեղ է արդյոք երեխան: Նա գրկեց փոքրիկին, համբուրեց և տարավ պառկեցրեց յուր կողքին: Գուրգենը քնած չէր: Նա լսեց Լիդիայի ճիչը. խավարի մեջ տեսավ բոլորը, ինչ որ նա արավ և չհամարձակվեց ձայն բարձրացնել:

Լիդիան թույլ չէր տալիս Չինային երեխային համբուրելու, առարկելով, թե մեծերի համբույրն առհասարակ վտանգավոր է փոքրերի համար: Իրոք հոգու խորքում երկյուղ ուներ միգուցե

սպասուհին համբուրելով յուր զավակին, հետզհետե ձուլվի նրա հետ հոգով ու մտքով և այն ժամանակ ինչպե՞ս կռվել հարազատ մոր զգացումների հետ: Չինան չէր վշտանում յուր մայրական շրթունքների վրա դրված արգելքից: Ընդհակառակը, նա գոհ էր, նույնիսկ երջանիկ, որ տիրուհին փոխարինում է իրեն իբրև մայր:

Մերթ ընդ մերթ Լիդիան ուշադիր դիտում էր երեխայի դեմքը, բռնելով նրան յուր սենյակի լուսամուտի առջև: Նրան հետաքրքրում էր. արդյոք, գեղեցի՞կ է նա, թե ոչ: Եվ թվում էր նրան, որ օրը օրի վրա նա գեղեցկանում է:

Իսկ երեխան մտիկ էր անում նրա երեսին միշտ ժպտուն դեմքով, միշտ ակնկալ հայացքով: Երբեմն յուր թաթիկները բարձրացնում էր և խաղում նրա ոսկեգույն գանգուր մազերի հետ. մի բան, որ առանձին հաճույք էր պատճառում Լիդիային: Թվում էր նրան, որ այլևս այդ փոքրիկ, փափվիկ, վարդագույն ձեռիկները մեջ է ոչ միայն յուր բախտը, այլև կյանքը:

Մի անգամ, երբ համբուրում էր նրա ձեռիկները, Լիդիան նայեց նրա սևորակ աչքերին և ցնցվեց: Կար մի ինչ-որ ծանոթ, նույնիսկ մտերիմ շեշտ մանկան այդ օրվա հայացքի մեջ: Արդյոք, մի ժամանակ, տարիներ առաջ նույն ակնկալությամբ չե՞ն նայել նրա երեսին մի զույգ ճիշտ այդպիսի աչքեր, աղերսելով նրա սերը, ինչպես երկնային մանանա:

Այո, այո, ճիշտ է: Օձից խայթվածի պես նա զգաց մի սուր ցավ և, սարսափած, երեխային դրեց, ո՛չ, ուղղակի ձգեց կողովի մեջ և հեռացավ նրանից: Մանուկը չճչաց անգամ — այնքան հեզ էր նա, այնքան լռիկ:

Չար կասկածը, մի անգամ զարթնելով, արագ-արագ զարգացավ Լիդիայի մեջ: Նա շուտով փոխվեց համոզմունքի: Ողորմա՛ծ աստված, որքա՛ն կույր է եղել նա, որքա՛ն միամիտ: Եվ կայծակի արագության մեջ նրա մտքով անցավ բոլորը: Ինչ որ կարող էր նրա համոզմունքն ավելի ու ավելի ամրացնել. և Գուրգենի տարօրինակ լռությունն ու տխրությունը վերջին ժամանակ, և՛ Չինայի հանկարծակի նրա առաջ չոքելը, լալը, ներում խնդրելը գյուղից գալու օրը, և ուրիշ շատ հանգամանքներ, որոնց վրա մինչև այն օրը ուշադրություն չէր դարձրել:

Նա ճիզն արավ իշխել իրեն, չկարողացավ: Արյունը զարկեց գլխին, և թվաց նրան, որ մի աներևույթ ձեռ խեղդում է իրեն: Եվ, ինչպես բնից հանկարծակի կտրված շուշան, նրա քնքուշ մարմինը սպիտակ պենուարի մեջ ընկավ գահավորակի վրա:

Նա հեկեկաց: Այո, նա կույր է եղել և հիմար, որ մինչև այսօր չի տեսել ու մտածել: Չէ՞ որ դա պարզ է, աներկբայելի:

Նա աշխատեց խեղդել հեծկլտանքը, և միայն կանացի հպարտության զգացումը ուժ տվեց նրան: Ինչո՞ւ ստորանալ մինչև արցունք, որ ինքնասեր կինը կարող է լվանալ արտասուքով մի այդպիսի անպատվություն:

Նա ոտքի կանգնեց, արագ-արագ սրբեց արտասուքը, կարգի բերեց մազերը, նայեց երեխայի երեսին և նստեց լուսամուտի առջև յուր անելիքի մասին մտածելու...

IV

Մի ամբողջ շաբաթ նա լուռ էր:

Գուրգենը չէր համարձակվում նրան խոսեցնել: Չգու՞մ էր, որ այլևս հասել է հատուցման ժամը և պետք է, վերջապես, կանգնե դատավորներից ամենաանողոքի առջև իբրև մի հանցավոր, որ չունե արդարացման ոչ մի միջոց: Ծանր էր նրա համար ոչ այնքան պատիժը, որքան դատավարությունը, այն հարցուփորձը, որին սպասում էր Լիդիայի կողմից:

Բայց Լիդիան վճռեց արհամարհել ամեն մի բացատրություն: Նա չկամեցավ կեղտոտ ֆարսը դրամա դարձնել և ամեն մի արդարացում Գուրգենի կողմից համարեց վիրավորական յուր իսկ պատվասիրության համար:

Եվ ահա մի օր, նա խեղդելով յուր մեջ զզվանքի, ատելության, վիրավորված ինքնասիրության խառն զգացումները, ամենայն սառնությամբ հարցրեց. — Ի՞նչ ես մտադիր անելու քո երեխային:

— Գուրգենը պատասխանեց առանց տատանվելու...

— Ինչ որ կամենաս: Միայն քո կամքից է կախված նրա վիճակը:

— Դու պարտավոր ես քո ազգանունը տալ նրան:

Գուրգենը ապշեց: Այդ արդեն նա չէր սպասում:

— Լիդիա,— արտասանեց նա,— նախ և առաջ ես կկամենայի...

— Առանց բացատրության,— գոչեց Լիդիան արհամարհանքով,— մենք տասնևութ տարեկան պատանիներ չենք, որ մելոդրամ խաղանք: Ես ուրախությամբ կթողնեի այս տունը և կհեռանայի. բայց, դժբախտաբար չեմ կարող: Չեմ կարող տանել հասարակական բամբասանքը և իմ ընկերուհիների ու ազգականների ծաղրն ու արհամարհանքը: Բացի այդ, ես սիրել եմ այդ երեխային և, հակառակ իմ կամքի, այսօր էլ սիրում եմ...

— Շնորհակալ եմ, Լիդիա,— գոչեց Գուրգենը դողդոջուն ձայնով,— շնորհակալ եմ, որ ինչայո՞ւմ ես ինձ: Հավատա, ես շատ եմ տանջվել րոպեական այդ մոլորության համար: Բայց... լռում եմ... լռում եմ... Դու չես ուզում որ ես բացատրեմ, ներում խնդրեմ: Ունիս իրավունք: Քո հպարտությունը թույլ չի տալիս: Մի բան մի բան չեմ կարող չասել, միայն մի բան...

— Որ դու ինձ սիրում ես և վախենում ես զրկվիլ ինձանից,— ընդհատեց Լիդիան կծու հեգնությամբ,— այնպես չէ՞: Լավ, լավ, գիտեմ այդ տեսակ զղջումների արժեքը: Շատ եմ լսել և կարդացել: Թողնենք... Չարմանալի ոչինչ չկա քո արարքի մեջ... Ի՞նչ արած, դա մեր խաչն է, պետք է տանենք... Ես չեմ կարոտ քո զղջմանը, այլ նա, այն փոքրիկ անմեղը: Դու ես նրան աշխարհի զցել, դու էլ պարտավոր ես հոգալ նրա վիճակը: Ահա միակ բանը, որ ես սպասում եմ քեզնից:

— Հրամայիր, Լիդիա, և ես պատրաստ եմ կատարել քո բոլոր պահանջները,— ասաց Գուրգենը դատապարտյալի հեզությամբ:

— Վաղը կանչիր մեր քահանային և երեխային մկրտել տուր: Ինչ վերաբերվում է նրա մորը, թողնում եմ քո կամքին...

— Ես չգիտեմ ինչ անել, իմ ուղեղը հոգնել է այդ մասին մտածելուց և ոչ մի որոշման գալ չեմ կարողանում: Եթե թույլ տայիր հարցնել քո կամքը...

— Ես այսօր խոսեցի նրա հետ: Նա ուրախ է ազատվել յուր մեղքի պտուղից և հրճվում է, որ երեխան ինձ է «մամա» կանչում:

— Ուրե՞մն:

— Ես ոչինչ չեմ կարող ասել այդ կնոջ մասին: Կասեմ միայն, որ երեխան չի կարող երկու մայրերի պատկանել: Կասեմ նաև, մի կին, որ յուր հարազատ զավակին չի սիրում, չունի իրավունք նրա մայրը կոչվելու...

Ասաց Լիդիան և հպարտ քայլերով դուրս եկավ սեղանատնից, Վերջին ժամանակները այդ սենյակն էր նրանց հանդիպման միակ վայրը:

Հետևյալ օրը երեխային կնքեցին:

Սկզբում Գուրգենը կամեցավ մի գեղծում գործել — ասել քահանային, թե երեխան Լիդիայից է: Բայց Լիդիան չհամաձայնվեց, բարվոք համարելով անկեղծորեն պատմել եղելությունը քահանային, որքան ևս այդ ծանր լիներ նրա պատվասիրության համար:

Անունը երեխայի ընտրեց ինքը Լիդիան՝ Սերժ: Մի անուն, որ տարիների ընթացքում փայփայել էր յուր երևակայության մեջ: Մի անուշ անուն նրա համար, որ ընտանիքներում ու փողոցներում մայրերի բերանից լսելիս չէր կարողացել զսպել նախանձի գրգիռը:

Նույն օրը Լիդիան խոսեց սպասուհու հետ:

— Ոչ, տիրուհի,— ասաց Չինան,— անհարմար է իմ այստեղ մնալը: Տվե՛ք ինձ մի փոքրիկ ապահովություն, ես կհեռանամ:

Որոշվեց նրան տալ մի գումար, և Գուրգենն իսկույն այդ գումարը հանձնեց Լիդիային:

Առավոտը Չինան երգելով և թռչկոտելով կապկապեց յուր լաթերը և եկավ տիրուհուն հրաժեշտ տալու:

Լիդիան նրան սպասում էր յուր սենյակում անհամբեր: Նա ուրախ էր: Չինան այնպիսի դյուրությամբ համաձայնվել էր հրաժարվել յուր երեխայից:

— Տիրուհի, փո՛ղը,— ասաց սպասուհին ոսկու փայլին ծարավ չքավորի այն անհամբերությամբ, որ որքան զզվելի, նույնքան և անհասկանալի է հարուստների համար:

— Պատրաստ է:

Լիդիան դրեց նրա առջև հարյուրանոցների մի կապոց:

Չինան ագահությամբ վերցրեց և սկսեց ռամիկներին հատուկ զգուշությամբ ու թերահավատությամբ համրել փողերը, յուրաքանչյուր թղթադրամ դնելով սեղանի վրա առանձին: Նրա ձեռքերը դողում էին հոգեկան խորին հաճույքից, իսկ դեմքն արտահայտում էր սրբազան լրջություն:

Լիդիան դիտում էր սպասուհուն և աշխատում իմանալ՝ ի՞նչն է հրապուրել Գուրգենին նրա մեջ: Դա մի առողջ, բավական գիրուկ էակ էր: Նա դեռ չէր կորցրել կայտառ գեղջկուհու թարմությունը: Գեղեցիկ էին նրա աչքերը, փղոսկրյա ատամները, վարդագույն շրթունքները, բայց մի՞թե այդքանը բավական է մի տղամարդու մոլորեցնելու համար, թեկուզ ընդհանրապես: Լիդիան զզվանքով երեսը շուռ տվեց ու բնազդաբար նայեց իրեն դիմացի հայելու մեջ: Եվ նախանձեց Չինայի դեմքի գույնին:

Չինան թղթադրամները համրեց երեք անգամ, ինամքով կապեց թաշկինակի մեջ և բաց առնելով յուր կոֆտայի վերին կոճակները, դրեց կրծքի վրա:

— Ուղի՞ղ է,— հարցրեց Լիդիան արհամարհանքով:

— Ուղիղ է, տիրուհի,— պատասխանեց Չինան ժպտալով:

Այդ ժպիտը շատ անտեղի և զզվելու չափ տխմար թվաց Լիդիային: «Աստված իմ, մտածեց նա, որքան անզգա են այդ խեղճերը...»:

— Երեխային չե՞ք ուզում տեսնել,— հարցրեց նա վերջին անգամ սպասուհուն փորձելու համար:

— Ինչո՞ւ չէ, կարելի է և տեսնել,— ասաց Չինան, դարձյալ ժպտալով:

Լիդիան անցավ մյուս սենյակը, վերցրեց դայակից փոքրիկին և բերեց:

— Բայց այդ վերջին անգամն է, լավ իմացե՞ք,— ասաց նա ավելի խիստ եղանակով, քան հարկավոր էր և անմիջապես զղջաց:

— Դե, իհարկե, վերջին անգամն է,— համաձայնվեց Չինան և, նայելով երեխային, մատներով թեթևակի շփեց նրա երեսը,— Ի՞նչ, կատարյալ տղա է: Դե, իհարկե, այդպես էլ պետք է լինի: Կարելի՞ է,— կամեցավ նա համբուրել նրան:

— Դուք գիտե՞ք, որ չի կարելի:

— Հա, մոռացա: Ես էլ կարդացել եմ մի գրքում, որ երեխաները շատ անգամ հիվանդանում են համբույրներից: Դե, իհարկե, հիվանդ մարդիկ շատ կան: Բայց ասում են ձեռիկը կարելի է համբուրել: Սերժը լավ անուն է, բայց Պոլիկարպն էլ լավ է: Ես շատ եմ սիրում Պոլիկարպ...

— Պահեցե՞ք այդ անունը ձեր երկրորդ երեխայի համար,— ասաց Լիդիան ոչ առանց դառնության:

— Օօ, աստված մի՛ արասցե, տիրուհի, դուք ինձ անիծում եք: Դրանից էլ ձեր ողորմությամբ ազատվեցի. դե, բավական է, մնացե՞ք բարով: Չար մի՛ մտածեք իմ մասին: Աստված վկա, ես չէի ուզում, բայց... Էհ սատանան խաբեց: Շատ եմ զղջում, ամեն օր աղոթք եմ անում, որ աստված ներե: Լավ, լավ, գնում եմ: Թող երեխան ձերը լինի, դուք նրան ավելի լավ կպահեք: Դե, իհարկե, ես ի՞նչ եմ... Օրոր ասել էլ չգիտեմ: Իսկ դուք այնպես լավ երգում եք, այնպես լավ, որ ես այսօր լաց եղա: Մնացե՞ք բարով: Դուք բարի եք, շատ բարի: Երբեք չեմ մոռանալ: Թույլ տվե՞ք ձեր ձեռիկը համբուրել, Չե՞ք ուզում: Մեղա: Դե, ես գնացի, մնացե՞ք բարով...

Եվ նա դուրս գնաց հանգիստ, ուրախ, ինչպե՛ս հաջող առուտուր կատարած մեկը: Նա մտածում էր միայն՝ չլինի թե տիրուհին հանկարծ զղջա և տված գումարը ետ վերցնի...

V

Այն պահից, երբ մանուկը սկսեց թոթովել, Լիդիան օրը հարյուր անգամ հարցնում էր.

— Սիրո՞ւմ ես ինձ, Սերժ:

— Սիյում եմ, մամա, սիյում եմ:

Երջանիկ էր այլևս: Գուրգենի ապականված սիրո փոխարեն նա վայելում էր մի մաքուր, անշահ սեր, որի համար պատրաստ էր խեղդել յուր մեջ ամենալավ, ինչպես և ամենավատ զգացումները: Վիա ինչու նա վճռեց մոռանալ Գուրգենի կոպիտ դավաճանությունը: Ահ, դա մի չարիք էր, որից առաջացավ բարիք: Ինչո՞ւ հանուն հետևանքի չներել պատճառը: Բայց նա զգում էր, որ վերականգնել այն, ինչ որ եղել է, անհնարին է: Մի կեղտոտ հոսանք եկավ անցավ և նրա կյանքը բաժանեց երկու մասի: Չպիտի անձնատուր լինել անջնջելի վիրավորանքի դառն հիշողություններին: Ապրել նրանով, ինչ որ տալիս է ճակատագիրը — այս է պահանջում թե՛ առողջ բանականությունը և թե՛ անձնասիրությունը:

Նույնն է պահանջում և՛ այդ փոքրիկը, որ ամեն անգամ նրան տեսնելիս յուր թույլ ոտներով վազում, ընկնում է նրա գիրկն ու կրկնում.

— Մամա, սիյում եմ քեզ...

Մի անգամ Լիդիան հարցրեց.

— Սերժ, պապայի՞ն էլ ես սիրում:

— Նրան էլ եմ սիրում, քեզ ավելի եմ սիրում, շատ եմ սիրում, այ, այսքան:

Նա ձեռքերը տարածեց աջ ու ձախ, որքան կարող էր լայն:

Անթափանցելի է մանկան հոգեկան աշխարհը: Ո՞վ կարող էր ասել, որ այդ պատասխանի մեջ չկա ավելի գիտակցություն, քան բնագր: Գուցե այդ փոքրիկ գլուխը հասկանում էր, որ ինքը բյուր անգամ ավելի է սիրված անհարազատ մորից, քան հարազատ հորից: Մի մարդուց, որ նրան յուր մոր արգանդում փողոց շպրտելու դաժան միտումն էր ունեցել մի ժամանակ:

Ահ, այդ միտումը: Ոչ միայն մանուկը, այլև Լիդիան չէր զգում, թե որքան հոգեկան տանջանք է նա պատճառում Գուրգենին այժմ, երբ հիշում է:

— Շնորհակալ եմ քեզնից, Լիդիա,— ասաց նա մի անգամ, չկարողանալով այլևս թաքցնել յուր զղջման զգացումը,— դու ինձ ազատեցիր խղճիս հավիտենական տանջանքից: Չլինեք քո խելքը, քո տակտը, քո բարությունը, չլինեք քո վեհանձնությունը, այդ անմեղ էակը պիտի փողոցին զոհ դառնար և այսօր իմ խղճի խայթոցը պիտի լինեք ավելի սոսկալի:

— Ահ, թողնենք անցյալը,— գոչեց Լիդիան, չկամենալով դառնացնել յուր սիրտը նորանոր հիշողություններով:— Ես նրան թաղել եմ և վրեն դրել մի մեծ քար: Եթե քո զղջումը անկեղծ է, հոգա մեր երեխայի մասին:

— Ես արդեն կարգադրել եմ նրա վիճակը,— պատասխանեց Գուրգենը:— Երեկ կտակս փոխել տվեցի: Այժմ իմ միակ ժառանգը Սերժն է և դու նրա միակ ինսամակալը: Հուսով եմ, դեմ չես:

— Դու արել ես այն, ինչ որ պարտավոր էիր անել,— ասաց Լիդիան,— բայց կա մի բան, որ ինձ հանգստություն չի տալիս:

— Գիտեմ, դու մտածում ես նրա մասին: Նա անհայտացել է, Լիդիա, զուր ես անհանգստանում:

— Այո, անհայտացել է, գոնե այն օրից ես նրա երեսը չեմ տեսել: Բայց չէ՞ որ մի օր կարող է հանկարծ երևալ և խափանել փոքրիկի անդորրությունը:

— Չեմ կարծում: Անկասկած, նա վաղուց է մոռացել և՛ մեզ, և՛ երեխային:

— Լսիր, ես չեմ ուզում չարախոսել, բայց ինձ հաղորդել են, որ քո քույրը ինտրիզներ է սարքում մեր դեմ: Ասում են, նա շարունակ այդ աղջկա հետ հարաբերության մեջ է և աշխատում է նրան լարել մեր, կամ ճիշտն ասած, իմ դեմ:

— Ես դրանից չեմ վախենում: Ելենայի միակ ցավը իմ հարստությունն է, իսկ ես, ինչպես ասացի, արդեն ապահովել եմ իմ ժառանգությունը:

— Ահ, դու քո հարստության մասին ես հոգում, իսկ ինձ տանջողը ուրիշ բան է: Թող ես զրկվեմ քո հարստությունից, թող մնամ մի կտոր հացի կարոտ, միայն թե ինձանից չխլեն երեխային: Առանց նրա ես ապրել չեմ կարող: Պահպանել քո հարստությունը դու կարող ես, բայց երեխան միայն քոնը չէ: Նրա ճակատագիրը ենթարկված է մի կնոջ քմահաճույթին, որի վրա կարող է ազդել ամեն մի անցորդ, մանավանդ քո քրոջ նման մի խորամանկ կին: Ոչ, ոչ, ես նախագգում եմ, որ Սերժին պիտի խլեն ինձանից, իսկ ի՞նչ կլինի իմ կյանքը առանց նրա — չգիտեմ:

Արտասանելով այս խոսքերը, Լիդիան արմունկները հենեց ամուսնու գրասեղանին, որի քով նստած էր, և գլուխը ձեռներով բռնելով, արտասպեց մեղմիկ:

Գուրգենը ոտքի կանգնեց, մոտեցավ և կամացուկ, անվստահ ձեռքերով գրկեց նրա գլուխը: Այն օրից հետո, երբ հայտնվեց նրա դավաճանությունը, առաջին անգամը համարձակվեց մերձենալ Լիդիային: Նա չգիտեր՝ թույլ կտա, արդյոք, Լիդիան իրան, վերջապես, համբուրելու: Ուստի բավականացավ միայն շոյելով նրա թանձր մազերը, որոնց մեջ առաջին անգամ նկատեց մի քանի սպիտակ թելեր:

— Մի՛ տանջիր քեզ, Լիդիա, չար մտքերով և ենթադրություններով, — ասաց նա, — ես չեմ թողնիլ, որ դու գրկվես երեխայից: Նա ինչպես իմն է, նույնպես և քոնն է: Ես ատամներովս կպահպանեմ նրան քեզ համար: Ես տեսնում եմ, նա միակ կապն է քո և իմ մեջ, միակը, դժբախտաբար, քանի որ այլևս դու չես ուզում վերադարձնել ինձ քո սերը...

— Ելենան չար կին է, Ելենան ամեն ինչ կարող է անել, — արտասուքի մեջ արտասանեց Լիդիան, գլուխը հանդարտ ազատելով Գուրգենի կրծքից:

— Թող լինի չար որքան ուզում է, բայց ես էլ չեմ ինսայիլ նրան, թեկուզ յոթ անգամ յոթ իմ հարազատ քույրը լինի:

— Ահ, այդ կինը: Որքա՛ն է հալածել ինձ, որքա՛ն տանջել միայն նրա համար, որ ես հանդգնել եմ զիջանել նրա եղբոր աղերսանքին և նրա կինը դառնալ: Ահ, նա չի ինսայի ոչ միայն ինձ, այլև իմ ծնողներին, իմ տոհմը, իմ պատիվը: Նա չի ինսայիլ քո պատիվն անգամ, զրպարտելով իմ մաքրությունը:

— Գիտեմ, գիտեմ, Լիդիա: Նա ամեն կերպ աշխատել է արատավորել և ստորացնել քեզ իմ աչքում, որպեսզի մեզ բաժանե: Բայց մի՞թե հաջողվեց: Դու տեսնում ես, որ ոչ դու, այլ ես եմ ստորացածը քո աչքում: Ես, որի միակ փափագը նույնիսկ միակ նպատակն է կյանքի՝ նորից գրավել քո հավատը և նորից տիրել քո սրտին: Լիդիա, ես կերդվեմ ինչով կամենաս, որ չեմ կեղծում: Տես, ես դարձյալ չոքում եմ քո առջև ինչպես մի զագրելի հանցավոր և աղաչում... ների՛ր... ների՛ր և մոռացի՛ր...

Լիդիան աչքերն արագությամբ սրբեց և ոտքի կանգնեց: — Թող, բավական է, ես դրա համար չսկսեցի:

— Ուրեմն, ես երբե՛ք չպիտի հուսամ, երբե՛ք... — ժամանակն ինքը կթելադրի մեր անելիքը: Իսկ առայժմ իմ միտքն ու զգացումները կլանված են երեխայով, միմիայն նրանով...

Նա դուրս գնաց հանդարտ քայլերով...

VI

Ելենան բնակվում էր քաղաքի հեռավոր արվարձաններից մեկում, երեք փոքրիկ սենյակներից բաղկացած մի բնակարանում, որ այնքան էր նեղ թվում նրան, որքան շատ էր մտածում յուր եղբոր սեփական ահագին տան և այն ընդարձակ բնակարանի մասին, ուր կենում էր Լիդիան:

Դա մի եռանդուն կին էր քառասունհինգ տարեկան: Բարձրահասակ էր, ամուր կազմվածքով, դեմքի խոշոր գծերով: Մեկն այն էակներից, որոնց կին ծնվելը բնության քմահաճույթն է:

Յուր հանգուցյալ ամուսնուց նա ժառանգել էր երկու որդի, որոնցից մեկն այժմ քսանուհինգ տարեկան էր, անգործ, անընդունակ, շռայլ, մյուսը քսան տարեկան ուսանող էր, որ նոր էր ավարտել գիմնազիան և գնացել համալսարան:

Նա անիծում էր յուր ամուսնու գերեզմանը իբրև մի մարդու, որ ամբողջ կյանքն անց էր կացրել հաճույքների և թողախաղի մեջ և մի օր հանկարծամահ եղել, թողնելով ընտանիքին մի քանի կիսախարխուլ խանութների վարձը:

— Է՛հ,— ասել էր նա երեք օր առաջ յուր մահից,— ես չեմ հոգում ոչ քո և ոչ մեր որդիների մասին: Դու ունիս մի հարուստ եղբայր: Նա երբեք ձեզ քաղցած չի թողնի և պարտավոր է չթողնել:

Այո, այդ հուսով էր ապրում Ելենան և չէր վարանում նրանով էլ կերակրել յուր զավակներին, և հանկարծ խորտակեցին նրա հույսը: Ո՞րտեղից ասպարեզ ընկավ այդ Լիդիան և ի՞նչպես յուր թակարդի մեջ գցեց Գուրգենին: Անկասկած, նա և միմիայն նա է պատճառը, որ Ելենան և յուր որդիները այնքան ատված են Գուրգենից: Եվ ամեն անգամ, երբ Ելենան խոսում էր յուր ավագ որդու, Սիսակի հետ, կատաղությունը խեղդում էր նրա կոկորդը և նրա առնական շրթունքները, որոնցից վերինը ծածկված էր նոսր մազերով, արտասանում էին ամենազագրելի ածականները «այդ ավագակի աղջկա», «այդ լրբի», այդ... այդ...-ի հասցեին: Դա էր նրա թույլ երակը, դա էր այն բևեռը, որ ցցվել էր նրա ուղեղի ու սրտի մեջ և տանջում էր նրան անհուն, անդադար...

Այն օրն Ելենան վճռական էր ավելի, քան երբևէ: Ինչո՞ւ նա ձեռները ծալած նստած է անգործ: Մինչև ե՞րբ պիտի լռե: Սերժն արդեն վեց տարեկան է: Չինան յուր զավակին Լիդիայից խլելու և ոչ մի կամք ցույց չի տալիս: Լիդիան տիրել է երեխային բարոյապես և օրինապես ու մինչև անգամ մոռացել է նրա հարազատ մոր գոյությունը: Եվ Գուրգենն այժմ ավելի, քան երբևէ, նրա «կոշիկների տակն է»:

Պե՞տք է, արդյոք, այլևս հրաժարվել ժառանգության հույսից: ճշմարիտ է, Գուրգենը դեռ այնքան էլ ծեր չէ, բայց չէ՞ որ կարող է մի օր հանկարծ մեռնել: Եվ ի՞նչ, պիտի այդ քո՞ծը լափե նրա կարողությունը ուրիշի զավակի հետ: Ոչ, ոչ, այդ անկարելի է: Ելենան այդ չպիտի թույլ տա:

Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցով:

Նա մի կատաղի հայացք ձգեց յուր ավագ որդու վրա, որ լուսամուտի առջև նստած կարդում էր Շեռլոկ Խոլմսի արկածները:

— Քսանուհինգ տարեկան տղամարդ է,— ասաց նա, — մինչև օրս մի կոպեկ չի բերել տուն: Գոնե այս բանում օգնե յուր մորը:

Սիսակը չլսեց նրա խոսքերը, այնքան խորասուզված էր ընթերցանության մեջ:

— Քե՛զ եմ ասում, Է՛յ, ծույլ անգործ: Ի՞նչ ես թաղվել այդ գրքի մեջ: Եթե դու կարդացող լինեիր, գիմնագիայից քեզ չէին վռնդիլ:

Սիսակը գլուխը բարձրացրեց և նայեց մորը: Նրա կլորիկ երեսը, փոքրիկ, սևորակ, պսպղուն աչքերը, հաստիկ, ջրալի շրթունքները, փոքրիկ, սրածայր, վավաշոտ ծնոտն արտահայտում էին կին կյանքի բոլոր հաճույքները վայելելու հագուրդ չստացած բուռն փափագ:

— Ի՞նչ ես ասում, մամա,— ասաց նա, գրքույկը դժկամությամբ ծալելով ու մի կողմ դնելով և ոտքի կանգնելով:

— Ասում եմ, որ մի քոսոտ իշխանի աղջիկ ավելի ճարպիկ է, քան դու, ես ու ամենքս: Վաղը մյուս օրը այդ օձը ձեռք կգցե մորդ եղբոր ահագին հարստությունը և կսկսե մեզ ծաղրել: Իսկ դու կշարունակես փողոցները չափչփել ձեռներդ դատարկ գրպաններիդ մեջ դրած:

— Ի՞նչ արած, մեղավորը դու կլինես, ոչ ես,— ասաց Սիսակը, անցուդարձ անելով:— Ես վաղուց եմ կրկնում, որ այդ կնոջ ատամները հանելու միջոց չկա: Պետք է իմ ասածը:

— Ան, դու ել հենց մի գլուխ ավագակության մասին ես մտածում: Երևի ուզում ես հորեղբորդ պես բանտերում մաշել կյանքդ:

— Դա ավագակությունն չէ, այլ տղամարդի քաջություն,— ոգևորվեց Սիսակը:— Ես գործն այնպես գլուխ բերեմ, որ ինքը Շեռլոկ Խոլմսն էլ չկարողանա գաղտնիքը բաց անել ու ինձ ձերբակալել: Ես ունիմ հավատարիմ ընկերներ: Բավական է մատու բարձրացնեմ ու նրանք պատրաստ են կրակի մեջ ընկնելու: Բացի դրանից, չէ՞ որ նրանք էլ իրենց վարձը կստանան: Մամա, թող իմ պլանը իրագործեմ...

— Ոչ, ոչ, դա երեխայություն է, անկարելի է:

— Քաջության համար անկարելի ոչինչ չկա: Լսիր, ասեմ ինչպես կանենք: Ամեն օր դայակն այդ երեխային դուրս է բերում զբոսեցնելու: Մի օթոմոբիլ, որի շոֆերը կլինի մեր դավակիցը, երկու ուրիշ ընկերներ և ես բեղերս սափրած և աչքերիս կապույտ ակնոցներ: Մի ոստում օթոմոբիլից, հափ, երեխան գրկումս է և քսան թույլ չանցած քաղաքից դուրս ենք եկել: Թող այնուհետև ամբողջ ոստիկանությունը ոտքի կանգնի յուր շներով, եթե գտնեն, կասեմ «աֆարիմ»:

— Դետո ի՞նչ կանեք երեխային:

— Ինչ կանե՞նք, հայտնի է ինչ...

— Գիժ խելքդ գլուխդ հավաքիր: Ես կխեղդվեմ, և այդ թույլ չեմ տալ: — Որ այդպես է, էլ ինչո՞ւ ինձ խանգարեցիր կարդալու: Կյանքումս այս տեսակ հետաքրքրական գիրք չեմ տեսել:

Նա նստեց և շարունակեց ընթերցանությունը: Ելեման այլևս ոչինչ չասաց: Խոսելով յուր որդու հետ, մտքով նա զբաղված էր յուր ծրագրով, որ վաղուց նա կազմել էր և մշակել:

Նա մի քանի թույլ մտածեց, անցուդարձ անելով, հետո վերցրեց գլխարկը պահարանի վրայից և դուրս գնաց: Նա գիտեր՝ որտեղ և ում մոտ է ծառայում Չինան: Նստեց տրամվայ և քսան թույլ չանցած արդեն նրա մոտ էր:

— Վերջապես, շնորհ բերիք,— գոչեց Չինան, անկեղծ ուրախանալով, երբ տեսավ յուր նախկին տիրոջ քրոջը, որին ինքը հաճախ այցելում էր,— դուք վաղուց էիք խոստացել ինձ այցի գալ: Շնորհակալ եմ:

Դա այլևս առաջվա Չինան չէր: Նրբացել էր, սիրունացել: Գիտեր հազնվել ինչպես «կրթված»:
Փոխվել էին նաև նրա խոսելու ոճը, շարժումներն ու ձևերը:

Նա հրավիրեց հյուրին յուր առանձին սենյակը, որի կահկարասուն նախանձեց Ելեման: Նրա պաշտոնը նույնն էր, ինչ որ նախկին տերերի մոտ, բայց կատարում էր ավելի մաքուր և ավելի նուրբ գործեր, ուստի նրա ձեռքերը տաշվել էին և հղկվել, ինչպես մի քնքուշ տիրուհու ձեռքեր:

— Ինչպե՞ս են իմ նախկին տերերը,— հարցրեց նա մի տեսակ զգալի հեգնությամբ ընդգծելով վերջին բառը:— Ես նրանց ոչ մի տեղ չեմ հանդիպում: Ուզում եմ ասել՝ թատրոններում: Գիտե՞ք, ես հիմա շաբաթը մի անգամ թատրոն եմ գնում, երկու անգամ էլ սինեմատոգրաֆ: Իմ տիրուհին, իշխանուհի Օրբեյանին, ինձ հետ վարվում է ինչպես յուր հավասարի հետ: Նա շատ ազնիվ կին է: Ես էլ նրան սիրում եմ քրոջս պես:

Ելեման պատասխանեց.

— Ձեր նախկին տերերն այժմ ապրում են ավելի բախտավոր, քան առաջ:

— Այո՞,— հարցրեց Չինան նույն կիսահեգնական և կիսաբարեկամական տոնով:— Ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ:

— Այո, շատ բախտավոր եմ, այն էլ ձեր շնորհով: — Իմ շնորհով, ասացե՛ք ինդրեմ:

— Իհարկե: Չէ՞ որ դուք տվիք նրանց մի բան, որ չունեին և սաստիկ ցանկանում էին ունենալ:

Հասկացա, դուք երեխայի մասին եք խոսում,— արտասանեց Չինան այնպիսի անտարբերությամբ, որ, կարծես, խոսքը մի չնչին առարկայի էր վերաբերում:— Էհ, ի՞նչ են խոսում իմ մասին:

— Ձեր մասին նրանք ոչ միայն չեն խոսում, իսկի չեն էլ մտածում,— շտապեց օգտվել Ելենան, լավ ճանաչելով փարթամ ընտանիքների աղախիճների շինծու գոռոզությունը:

Չինան վիրավորվեց:

— Բա՛հ,— գոչեց նա արհամարհանքով,— չեն մտածում:

Թող չմտածեն, շատ հարկավորս է:

Ելենան ավելացրեց.

— Դե, իհարկե, դուք նրանց հավասար չեք. աղախիճ և տիրուհի:

— Ներեցեք, ես այժմ աղախիճ չեմ, այլ տնտեսուհի, եթե կամենաք, իսկի տնտեսուհի էլ չեմ, այլ իշխանուհի Օրբեյանիի համար օգնական: Չե՛ն մտածում: Հարցրեք, ես նրանց մասին մտածո՞ւմ եմ: Իսկի էլ չէ: Ակն ընդ ական...

— Բայց երեխան ձերն է, ոչ թե այդ ավազակի աղջկանը,— աշխատեց Ելենան Չինայի արհամարհանքը փոխել ատելության:

— Ես երեխա չունիմ,— պատասխանեց Չինան, որին սարսափեցնում էր այն միտքը, թե մի օր այդ երեխային կարող են կապել յուր վզին:

Ելենան չհուսահատվեց:

— Այո,— ասաց նա սատանայական հեգնությամբ,— այդ էլ ճշմարիտ է: Նրանք ձեր երեխային գնել են փողով և այժմ նա նրանց սեփականությունն է. այնպես, ինչպես այս կոշիկներն ինձ համար, կամ, այ, այն գլխարկը ձեզ համար:

Այս անգամ նետը դիպավ նշանին, բայց ոչ այն կողմին, դեպի ուր ուղղված էր:

— Գնել են, գնել են,— գոչեց Չինան, գրգռվելով,—բայց ո՞ր են նրանց տված փողերը:

— Իհարկե, դրել եք բանկ և տոկոս եք ստանում: — Դուք ծաղրում եք ինձ, Ելենա Գավրիլովնա, ես բանկում մի կոպեկ չունիմ: Հասկանո՞ւմ եք, մի կոպեկ էլ: Եթե կամենաք, ես մինչև օրս իսկի ոչ մի բանկի երես չեմ էլ տեսել:

— Հապա ի՞նչ արիք այն հազար ռուբլին:

— Պոլիկարպը փչացրեց,— պատասխանեց Չինան և հառաչեց տխուր:

— Պոլիկարպն ո՞վ է:

— Իմ նշանածը: Ես ձեզ չե՞մ պատմել:

— Յապա՞, հապա՞,— հետաքրքրվեց Ելենան, նախազգալով, որ այդ Պոլիկարպից կարելի է օգտվել:

VII

Չինան պատմեց յուր ռոմանը: Յայտնվեց, որ Պոլիկարպը մի յունկեր է և նրա նշանածը «աստծու ու մարդկանց առաջ»:

— Բայց անգուրջը խաբեց ինձ: Ասաց՝ հետո պիտի պսակվի, փողերս առավ, փչացրեց: Անիծվի՛ նա: Ինչպե՞ս սիրում էի նրան: Այժմ էլ սիրում եմ: Ինչքա՞ն եմ տանջվել, աստված իմ, ինչքա՞ն. թե՛ հոգով, թե՛ մարմնով: Քանի-քանի անգամ ուզեցել եմ մկնդեղ ընդունել: Գիտե՞ք, ես նրա պատճառով երկու երեխա եմ փչացրել արգանդումս՝ մեկը չորս, մյուսը վեց ամսական:

Եվ Չինան արտասվեց:

Ելենան ուրախացավ մտքում: Այդ նորությունը նրա համար մի անսպասելի զենք էր, որ ինքը Չինան դրեց նրա առաջ: Նա շտապեց վերցնել այդ զենքը և անմիջապես ուղղել պարզամիտ կնոջ կրծքին:

Նա ասաց.

— Այդպես, ուրեմն, դուք այժմ ոչինչ չունեք, աղքատ եք: Ցավալի է, շատ ցավալի:

Եվ, մի կեղծ հառաչանք արձակելով կրծքից, ավելացրեց.

— Դե, եկեք ու աշխարհիս բաները հասկացեք: Մայրն աղքատ և ուրիշների մոտ ծառա — դե, ինչ էլ լինի՝ ծառա եք,— իսկ զավակն ապրում է ինչպես մի փոքրիկ իշխան և այսօր-վաղը պիտի ժառանգե ահագին հարստություն: Աստվա՛ծ իմ, ի՛նչ անարդարություն:

Եվ շարունակեց նույն ուղղությամբ, չթողնելով Չինայի հուզմունքն անցնել: Ոչ, ոչ, աղքատները շատ էլ անտեր ու անպաշտպան չեն: Գոհություն՝ աստծու, օրենքներ կան և դատարանների դռները բաց են ամենքի համար հավասար: Ահա հենց նորերս պատահեց համանման մի բան: Մի հարուստ մարդ, վաճառական թե կալվածատեր, Ելենան մոռացել է, այո, մի հարուստ մարդ բռնաբարում է յուր սպասուհուն, հղիացնում և դուրս անում յուր տնից, գրպանը դնելով մի քանի կոպեկ: Խեղճ կինը մնում է փողոցներում: Գնում է հասարակաց ծննդարան ազատվում: Ի՛նչ անե երեխային: Դեսուդեն է ընկնում:

— Բարեբախտաբար,— շարունակեց Ելենան, ուրախությամբ տեսնելով, որ յուր հնարած պատմությունը հետաքրքրում է Չինային,— աշխարհում դեռ բարի մարդիկ բոլորովին չեն անհետացել: Մի ազնիվ փաստաբան նրան խորհուրդ է տալիս դիմել դատարանին և հանձն է առնում պաշտպանել նրան:

— Փողո՞վ,— ընդհատեց Չինան:

— Լսեցե՞ք: Այդպիսի բարի փաստաբաններ միշտ կարելի է գտնել: Դիմում է: Դատավորների ներկայությամբ նա երեխային դնում է հարստի առաջ ու ասում. «բռնե՛ք, վերցրու, պահիր»:
Դատավորները կատաղում են հարստի դեմ ու վճռում, որ նա կամ պսակվի յուր սպասուհու հետ կամ երեխային ապահովե ու մորն էլ նշանակե խոշոր ամսական:

— Նշանակո՞ւմ է,— հարցրեց Չինան:

— Այո, իհարկե, ինչպե՞ս կարող էր դատարանի վճիռը չկատարել: Նշանակում է ամսական երեք հարյուր ռուբլի:

— Երե՛ք հարյուր ուրբի ամսական,— գոչեց Չինան հափշտակվելով մի այդպիսի հեռանկարով,— աստված իմ, մի՞թե այդ կարելի է:

— Ինչո՞ւ չի կարելի: Ամեն մարդ պարտավոր է տալ յուր ունեցածի չափ: Յարստի համար հարյուրները նույնն են, ինչ որ մեզ համար կոպեկները: — Ուրեմն եթե դատարանին դիմեմ, ձեր եղբորն Է՞լ կստիպեն ինձ ամսական նշանակել:

— Իհարկե, կստիպեն: Բայց ես չեի կամենալ, որ եղբորս դատարան քաշեք: Գիտե՞ք, ես հարազատ բույր եմ, եթե նրան տեսնեմ մեղադրյալների նստարանի վրա, շատ կտանջվեմ, շա՛տ...

— Որ այդպես է, Էլ ինչո՞ւ համար այդ ասացիք,— հիասթափվեց Չինան:

— Օրինակ էր, բերեցի Էլի: Բայց դուք կարող եք դատարան կանչել նրա կնոջը: Մեղավորն իսկապես նա է: Յուր արգանդը աստված չորացրել է, ուրիշի բերքը խլեց: Օօ՛, չգիտե՞ք ինչ օձ է:

— Սխավվում եք, Ելենա Գավրիլովնա, տիկին Լիդիան լավ կին է: Ես այս ամեն տեղ կասեմ, ամեն տեղ...

Ելենան ցնցվեց այդ պաշտպանությունից, նա հակառակն էր սպասում լսելու: Բայց շփոթվեց:

— Չարմանում եմ,— ասաց նա արհամարհանքով,— ինչպե՞ս կարելի է լավ անվանել մի կնոջ, որ ձեզ գրկել է ձեր հարազատ զավակից:

— Նա չի գրկել, ես ինքս եմ հրաժարվել իմ երեխայից: Ի՞նչ բան է երեխան: Աղքատի համար գլխացավանք: Երբ ուզեմ, կարող եմ երեխա ունենալ, դա դժվար բան չէ:

— Ախ,— կեղծեց Ելենան, անգետ ձևանալով,— ես չգիտեի, որ դուք ինքներդ եք հրաժարվել: Էհ, որ այդպես է, մնում է ձեզ լռել ու նստել ձեր տեղը: Դուք մի կոպեկ Էլ չեք ստանա ձեր զավակի ապագա ժառանգությունից:

Բայց արդեն հեռանկարն այնքան գրավիչ էր Չինային, այլևս լռել չէր կարող:

— Եթե կարելի լիներ առանց դատարանի մի գումար ստանալ, ասաց նա, հառաչելով, — ինչո՞ւ չէ, ես չեի հրաժարվիլ:

— Առանց դատարանի ոչինչ չեք կարող ստանալ: Ուզում եք — փորձեցե՛ք: Շատ կարելի է եղբայրս ուզեմ մի բան տալ, բայց կնիկը չի թույլ տալ: Նա մինչև անգամ կստիպե եղբորս ձեր վզակոթին տալ ու դուրս անել: Վերջին դարձվածը ասվեց որոշ նպատակով:

— Ի՞նչ,— գոչեց Չինան,— մի՞թե կհամարձակվի: Ես ձեր եղբորը ամբողջ աշխարհի առաջ կխայտառակեմ: Ո՞վ է նա: Այ, դուք ինքներդ ասացիք, որ դատարանը այն հարստին ստիպում էր պսակվել յուր սպասուհու հետ: Ի՞նչ: Դուք կարծում եք, եթե ձեր եղբայրը կամենա, ես Էլ կկամենամ նրա հետ պսակվել: Թթել եմ: Նա իմ Պոլիկարպի մի եղունգին չարժե: Եթե ես համաձայնվեցի, կարծում եք սիրելո՞ւց էր: Ինչպե՞ս չէ. թթել եմ: Այնպես Էլի, մի բոպե խելքս կորցրի: Մեկ Էլ, որ ինձ փող էր հարկավոր ծնողներիս ուղարկելու ու ասացի. «Լավ, վերցրու ինձ, բայց փող տուր»: Նա տվեց, ես Էլ... Ահա թե ինչ: Մյուս օրը ես նրանից զզվում էի և Էլ չթողեցի: Ես այժմ ատելով ատում եմ այդ սևամորթ ասիացիներին, կարծես ծնվելիս նրանց մանկաբարձուհիների ձեռքերը մրոտ են եղել: Առաջ Էլի հավանում էի, շատ էի լսել, ասացի փորձեմ... Իսկ այժմ... թյո՛ւ, ահա թե ինչ...

Եվ սկսեց վրդովված անցուդարձ անել:

Ելենան ձևացավ, թե պատրաստվում է հրաժեշտ տալու և ասաց.

— Էհ, որ այդպես է, դուք գիտեք, ես իմն ասացի:

— Սպասեցեք, ո՞ր եք շտապում, մտածենք, տեսնենք ինչ կարելի է անել:

— Ոչ, ոչ, պետք է գնամ, առանց այն էլ ավելորդ բաներ շատ խոսեցի: Աշխարհումս ճշմարտությունը պաշտպանելը ձեռնառու չէ: Ո՞վ գիտե, մեկ էլ տեսար մի օր գնացիք այդ իշխանի աղջկա մոտ ու ասացիք. «Ինձ ձեր մարդու քույրն է ուղարկել, ես եկել եմ ձեզ դատի կանչելու»:

Հայտնի նպատակով արված ենթադրությունները ունեցավ ցանկալի ազդեցություն: Չինան դարձյալ վրդովվեց:

— Ի՞նչ եք ասում, Ելենա Գավրիլովնա, դուք ինձ վիրավորում եք. Մի՞թե ես այդքան հիմար եմ կամ անազնիվ:

Ի՞նչպես կարելի է ազգականների մեջ թշնամություն գցել: Ներեցեք, ես էլ քիչ թե շատ հասկացող եմ...

— Ի՞նչ գիտեմ, կյանքումս արած լավություններիս փոխարեն այնքան սև երախտամոռություն եմ տեսել, որ այլևս ոչ ոքի չեմ հավատում: Դեհ, ես գնացի: Ասաց Ելենան, երեքվեց աջ ու ձախ, բայց չվերկացավ:

— Ուրեմն, ի՞նչ եք ասում, դատարանին դիմել է՞լի,— հարցրեց Չինան:

— Այ, տեսնո՞ւմ եք,— կեղծ վրդովվեց Ելենան,— ես ձեզ խորհուրդ տվեցի՛: Չէ՞ որ ես միայն իմ կարծիքը հայտնեցի: Աստված իմ, աստված, արի ու բարեկամական զգացումներիդ հասկացրու այդ մարդկանց...

— Լավ, լավ, Ելենա Գավրիլովնա, ես ձեզ վշտացնելու համար չասացի, այլ այնպես: Բայց ես կդիմեմ դատարանին, անպայման կդիմեմ:

Այս խոսքերի հետ Չինան աշխատեց յուր մեջ գրգռել թշնամական զգացում դեպի Լիդիան:

— Ահ, ի՞նչ հիմարն եմ ես, որ մինչև հիմա լռել եմ: Ո՞վ է այդ կինը, ի՞նչ իրավունքով է պահում իմ երեխային յուր մոտ: Այո, ես հենց այդպես էլ կասեմ դատարանին: Թող ես խայտառակվեմ, բայց նա էլ կխայտառակվի:

— Այ, այդպես խոսեցեք, որ ես էլ գովեմ,— խրախուսեց Նրան Ելենան,— թե չէ թշնամիներիդ կարող են ասել, որ դուք պատվի զգացում չունեք: Եվ ես ինքս ինձանից կամաչեմ, տեսնելով, որ իմ ծանոթը, որին սիրում եմ հարազատ քրոջ պես, պատվի զգացում չունե:

— Ե՞ս չունեմ պատվի զգացում,— ավելի գրգռվեց Չինան,— այդ դեռ կտեսնենք: Ես իմ երեխային կխլեմ այդ խրտվիլակի ձեռքից և տասը հազարով էլ ետ չեմ տալ: Նրանք կուզե՛ն, կուզե՛ն, բայց ես չեմ տալ, պրծավ գնաց: Ի՛շ, չեն մտածում իմ մասին, կեղտոտ ասիացիներ:

— Դե լավ, Չինա, դուք ինձ էլ եք վիրավորում: Չէ՞ որ ես էլ ասիացի եմ:

— Դուք քաղաքավարություն գիտեք, այ, եկել եք այցելության, դուք ասիացի չեք:

Ելենան վերջապես ոտքի կանգնեց:

— Տոտություն,— ասաց նա,— շատ նստեցի: Էհ, ինչ որ էլ ուզենաք անել, առանց փաստաբանի չանեք, կարող եք խաբվել: Բայց չիևի թե ցիուդ փաստաբանի դիմեք: Ձիուդները կաշառվող են:

— Դուք հանգիստ կացե՞ք, ինձ խաբելն այնքան էլ հեշտ չէ: Միայն Պոլիկարպն ինձ խաբեց: Բայց նա էլ վերջն էլ կգա, ոտքերս կընկնի: Առայժմ այն անառակ Կատյայի ետևիցն է ընկած: Մի հատ խաղարկու տոմսակ ունե, այն էլ կփչացնի, կգա յուր Զինայի մոտ: Քնաք բարով: Այս օրերս ես կմտնեմ ձեզ մոտ և կասեմ, ինչ արի:

Ելենան գնաց:

VIII

Երբ նրանք դատարանի կոչնագիրը ստացան, կարդացին, առաջին պահ չհավատացին իրենց աչքերին:

Մոռացե՞լ էին նրանք Զինային, թե՞ միանգամայն հանգիստ էին, թե երբեք նա նրանց չի անհանգստացրել: Ոչ այս, ոչ այն. նախկին սպասուհու ուրվականը շարունակ կանգնած էր նրանց առջև: Շատ բան էր սպասում Լիդիան Զինայից, բայց ոչ դատարան:

Ի՞նչ, նրան մեղադրում են «ուրիշի երեխան սեփականացնելու մեջ»: Եվ ո՞վ է մեղադրողը: Նա, որ ամենայն հանգստությամբ կամեցել էր շարունակել այդ երեխային փողոց և որ այնքան ուրախացավ, երբ մի բարի ձեռն հանձն առավ նրան ազատելու այդ ծանր բեռից: Եվ այժմ այդպիսի մի կին ետ է պահանջում այն, ինչից ազատվելու համար Լիդիայի փեշերն էր լզել: Եվ այժմ Լիդիան պիտի գրկվի՞ Սերժից: Եվ այժմ ուզում են դաշույնի ծայրով դուրս գցել նրա սիրտն ու դեն ձգել...

Լիդիան գունատվեց թղթի պես: Նրա թևերն անզոր ընկան կողերին, ծնկները ծավվեցին: Մեջքը կռթնելով պատին, նա ճիզն արավ խոսելու և միայն կարողացավ արտասանել խեղդված ձայնով.

— Ես կործանվեցի...

Մի քանի րոպե Գուրգենը ոչինչ չկարողացավ ասել: Ամոթի զգացումը, սերը դեպի Լիդիան, սերը դեպի Սերժը, երկյուղը հասարակական դատից — մի վայրկյանում միացան իրարու և կաշկանդեցին նրա լեզուն:

Նա նստեց աթոռի վրա ընկճված, ոչնչացված, ձեռները հենած նրա կռնակին, և հայացքը բևեռեց հատակի մի կետին:

Այդպես, ուրեմն, նրան քաշում են դատարան: Եվ ոչ մենակ նրան, այլև Լիդիային: Նա պետք է հրապարակորեն հաշիվ տա յուր հանցանքի համար: Այո, իհարկե, պետք է տա, այլպես անկարելի է գործը պարզել: Հակառակորդի փաստաբանը, դատավորները, դատախազը, բոլորը, բոլորը պիտի հետաքրքրվեն այդ գործով ինչպես մի զբաղեցուցիչ ռոմանով: Պետք է բաց անեն նրա ինտիմ կյանքի գիրքը և կարդան ծայրեծայր, առանց մի տող բաց թողնելու, առանց նրան ինչայելու:

Բայց այդ բոլորը դեռ ոչինչ: Ի՞նչպես պետք է կրե այդ խայտառակությունը Լիդիան:

Նա՛, որ այնպիսի վեհանձնությամբ ծածկեց ընտանեկան ամոթը օտարներից:

Առաջինը Լիդիան ժողովեց ուշքը:

— Շտապիր մնալ այդ կնոջ մոտ և ազատել երեխային:

— Բայց ես չգիտեմ նրա հասցեն:

— Քնա հասցեների բյուրոն և հարցրու:

— Արդյոք, հարմա՞ր է,— տատանվեց Գուրգենը:— Ես իմ մասին չեմ հոգում, այլ...

Լիդիան հասկացավ նրա միտքը...

— Այո,— ասաց նա, դիմելով յուր սովորական առողջամտության օգնությանը,— դու ունիս իրավունք: Դա կարող է գործը փչացնել: Ի՞նչ անենք, ուրեմն:

— Իմ կարծիքով՝ նախ և առաջ անհրաժեշտ է խորհրդակցել մի հմուտ փաստաբանի հետ: Ես իսկույն կերթամ Սինոփյանի մոտ: Նա ինձ ցույց կտա գործելու եղանակը: Այո, այո, նա խելիք մարդ է և հմուտ փաստաբան:

— Արա, ինչ որ ուզում ես, միայն երեխայիս ազատիր:

Նա իմն է, և ոչ մի մարմնավոր մայր չի կարող նրան սիրել այնպես ինչպես ես եմ սիրում:

— Լիդիա,— գոչեց Գուրգենը,— ես նորից թողություն խնդրելու պահանջ եմ զգում: Դու...

— Ազատիր երեխային,— ընդհատեց նրա խոսքը Լիդիան,— և ես ոչինչ չեմ ուզում, ոչինչ: Նրա մեջ է ամփոփված իմ կյանքը:

Գուրգենը լուռ անցավ յուր սենյակը, հագուստը փոխեց և շտապեց դուրս:

Քանի մի թուպեում կառքը նրան հասցրեց փաստաբանի բնակարանը:

Բարեբախտաբար Սինոփյանը տանն էր: Նա անմիջապես ընդունեց Գուրգենին:

— Հուսով եմ, ձեր այցելությունը կապ չունի իմ արհեստի հետ,— ասաց նա՝ ոտքի կանգնելով և սեղմելով Գուրգենի ձեռը:

— Ունի:

— Այդ ինձ չի ուրախացնում: Նստեցեք, խնդրեմ: Պատրաստ եմ ծառայելու:

Դա մոտ հիսուն տարեկան մի մարդ էր՝ միջահասակ, նուրբ կազմվածքով, կիրթ և մեղմ ձևերով: Իբրև փաստաբան նա համարվում էր մեկն առաջիններից: Իբրև մարդ հարգված էր հասարակությունից և յուր արհեստակիցներից: Նրա խոսքը ոչ այնքան զորեղ էր, որքան նուրբ, երբեմն նույնիսկ սրամիտ: Խոսում էր նա դատարաններում, ինչպես և կյանքում, միշտ հանդարտ, անվրդով: Երբեք չէր դիպչում հակառակորդի անձնավորությանը, չէր գրգռում դատավորներին, որոնք միշտ նրան լսում էին հաճույքով: Շատ քիչ էր պատահում, որ նախագահը ընդհատեր նրա խոսքը կամ որևէ նկատողություն աներ: Կար ինչ-որ համակրելի գիծ նրա դեմքի վրա, որ մարդկանց տրամադրում էր դեպի նա բարեկամաբար: Գուցե դա նրա մի քիչ դուրս ցցված շրթունքների մանկական ժպիտն էր, որ ցույց էր տալիս նրա առողջ, գեղեցիկ, կանոնավոր առամները:

Գուրգենը պատմեց բոլորը, առանց մի կետ թաքցնելու, առանց իրան խնայելու:

— Է՛է, բարեկամ,— ասաց Սինոփյանը լուրջ և ուշադիր լսելուց հետո,— զուր եք ռմբակոծում ձեզ: Դուք ոչ առաջինն եք և ոչ վերջինը: Չէ՞ որ մենք ամենքս վավաշոտ ասիացիներ ենք... Միայն մի հարց. որքան ինձ հայտնի է, դուք սիրում եք ձեր ամուսնուն:

— Այո, սիրում եմ,— առանձին շեշտով արտասանեց Գուրգենը:

— Ի՞նչպես, ուրեմն...

— Մի՛ հարցնեք,— ընդհատեց Գուրգենը, ամոթից ճնշվելով,— ես ինքս էլ չգիտեմ, ինչպես պատահեց: Խենթություն, անասնական կրքերի բորբոքում, ատավիզմ, անվանեցեք ինչ կամենաք, միայն ազատեցեք ինձ այս փորձանքից, ես ոչինչ չեմ ինսայիլ...

— Ո՞վ է ձեր հակառակորդի պաշտպանը:

— Չգիտեմ:

— Կարդացե՞լ եք Նրա ինդրագիրը:

— Ոչ, կոչնագիրը կես ժամ առաջ ստացանք: Ոչինչ չգիտեմ:

— Մտադի՞ր եք գնալ դատարան, թե՞ կամենում եք գործը հաշտությամբ վերջացնել:

— Գերադասելի է, իհարկե, հաշտությունը, թեև ինձ համար ծանր է այդ կնոջ հետ բանակցության մեջ մտնելը: Ես հոգում եմ ոչ այնքան իմ, որքան ամուսնուս մասին: Նա չի կարող Նստել մեղադրյալների Նստարանի վրա...

— Երևի, ուզում եք ասել, որ տիկինը չի կարող լսել ուրիշների ներկայությամբ ձեր դավաճանության մանրամասները, որոնք անշուշտ թաքցրել եք Նրանից:

— Ներեցեք, իմ կինը գիտե բոլոր մանրամասները, և պատմել եմ ես ինքս...

— Իհարկե, իհարկե,— ընդհատեց Սինոփյանը, ժպտալով,— իբրև ազնիվ մարդ, դուք, մի անգամ զղջալով, պարտք եք համարել խոստովանել բոլորը: Բայց այլ է տանը դեմառդեմ, առանց վկաների, այլ է դատարանում, օտարների ներկայությամբ: Այնուհետև, չե՞ որ աչքի առջև պիտի ունենալ և՛ մամուլը ու Նրա ընթերցողներին: Եթե դուք լինեիք մի աղքատ զույգ, ո՞վ կհետաքրքրվեր ձեր ընտանեկան դրամայով կամ կոմեդիայով: Բայց դուք հարուստ եք և քաղաքում հայտնի, ուստի պետք է սպասեք, որ լրագիրները կթմբկահարեն հանուն իրենց հինգ կոպեկների:

Սինոփյանը կանգ առավ, մի փոքր մտածեց և ավելացրեց.

— Շատ բարի, ես կօգնեմ ձեզ ուժերիս չափ, առայժմ ոչ իբրև փաստաբան, այլ իբրև խորհրդատու բարեկամ:

— Աղաչում եմ:

— Տվեք ինձ մի օր ժամանակ: Այսօր ես կմտնեմ դատարան, կկարդամ այդ կնոջ ինդրագիրը: Պետք է իմանալ ինչ է պահանջվում ձեզնից: Հետո անհրաժեշտ է իմանալ՝ ով է հանձն առել Նրա դատի պաշտպանությունը: Կա որոշ Էտիկա փաստաբաններիս համար, որին պարտավոր եմ հպատակվել:

— Շնորհակալ եմ: Ուրեմն, վա՞ղը:

— Վաղը ճիշտ այս ժամին ես ձեզ կսպասեմ: Բարևեցեք ձեր ամուսնուն և իմ կողմից ասացեք, որ չհուսահատվի: Չկա տխուր դրություն, որ ելք չունենա: Դատարանն այնքան էլ սարսափելի չէ, որքան կարծում եք:

Գուրգենը հրաժեշտ տվեց և շտապեց տուն:

Երբ Նա կառքով մտազբաղ անցնում էր փողոցներով, զբոսնող ամբոխի միջից մի կին բարևեց Նրան:

Ելեան էր: Գուրգենը բնագոյաբար զգաց մի ատելութիւն դեպի հարագատ քոյրը և չպատասխանեց նրա բարևին:

Լիդիային նա հանդիպեց սեղանատանը Սերժի հետ նախաճաշ անելիս:

— Պապա,— ասաց վեց տարեկան մանուկը,— ասա մամային, որ չտխրի: Դու որ տանը չէիր, ննջարանում լաց էր լինում: Ինձ տեսավ, աչքերը սրբեց: Էյ, մամա, կարծում ես, ես հիմար եմ, ոչինչ չե՞մ հասկանում: Չէ, հիմա ես էլ երեխա չեմ: Դայակն այսօր ինձ ասաց. «Սերգեյ Գուրգենովիչ»:
Պապա, շուտով ես էլ քեզ պես բեղեր կունենամ:

Մանկան շաղակրատանքը մի հոյզ գցեց Գուրգենի սիրտը, նա կշտամբանքով նայեց Լիդիային և փոխարենը ստացավ նրա հարցական հայացքը:

— Յամբերիի միջև վաղը,— պատասխանեց Գուրգենը: Եվ, գրկելով մանկանը արտասովոր քերմութեամբ և համբուրելով նրան, նստեց նախաճաշ անելու:

IX

Յետևյալ օրը որոշյալ ժամին Գուրգենը մտավ փաստաբանի մոտ:

— Բարեկամ, ձեր գործն այնքան էլ հասարակ չէ, որքան կարելի էր կարծել առաջին պահ,— ասաց Սինոփյանը, ուղղելով իր պենսնեն, որ շարունակ սահում էր ցած:

— Ես կարդացի այդ կնոջ ինդրագիրը, նա այնքան մեղադրանքներ է բարդում ձեզ վրա, որ արդարանալու համար քիչ ջանքեր չեն հարկավոր ձեր կողմից:

— Օրինա՞կ,— հարցրեց Գուրգենը անհանգիստ:

— Ե՛վ դուք նրան հարբեցրել եք, և՛ սպառնացել եք սպանելու, եթե չհամաձայնվի, և՛ ֆիզիկական ուժ եք գործ դրել: Այնուհետև խլել եք ուժով նրա զավակին ու իրան դուրս շարտել: Յետո՞ հակառակ նրա կամքի, մկրտել եք երեխային լուսավորչական:

— Այդ բոլորը սուտ է,— գոչեց Գուրգենը,— սուտ է:

— Կարո՞ղ եք ապացուցանել, որ սուտ է:

— Ապացուցանելու կարիք չկա: Նա ինքը կխոստովանի, երբ դատարանում ճակատ-ճակատի կկանգնենք:

— Լսեցեք, բարեկամ. այդ բոլորը, իհարկե, սուտ է և գուցե այդ կինը խոստովանի էլ դատարանում, եթե թույլ տան նրան: Բայց բանն այն է, որ նրան թույլ չեն տալ այդ անելու: Նա յուր դատը հանձնել է այնպիսի մեկին, որի հետ այնքան էլ դյուրին չէ գործ ունենալ: Դա հայտնի Լազմանովն է:

Եվ Սինոփյանը նկարագրեց Չինայի փաստաբանին: Լազմանովը կամ Լազմանյանն այն քաղցած գայլերից է, որոնք իրենց ահռելի ստամոքսը առժամանակ կերակրում են դատարանների կեղտոտ փշրանքներով, սպասելով մի չաղ որսի, որպեսզի իրանց սուր ճանկերով հոշոտեն նրա մարմինը: Նրանք հանձն են առնում ամեն տեսակի գործեր՝ լինեն այդ գործերն արդար թե՛ անարդար, մաքուր թե՛ անմաքուր: Միևնույն ժամանակ իրենց օրորում են դիպվածների քաղցր հուսով: Յանկարծ կոյր բախտն յուր անիվը շուռ է տալիս նրանց կողմը և հագուրդ է տալիս նրանց ախորժակին:

— Ես ճանաչում եմ մի քանիսին,— շարունակեց Սինոփյանը,— որոնք երկար տարիներ ապրել են կես-կուշտ, կես-քաղցած և մի օր հանկարծ գտել են մի միամիտ գոհ և, կողոպտելով նրան,

ապահովել են իրենց զագրելի գոյությունը: Այդ տեսակ մի զոհ կարող էք դառնալ դուք ներկա դեպքում: Հետևաբար ձեր գրպանին սպառնում է մեծ արշավանք...

— Ուրեմն այդ Լազմանովին կարելի՞ է կաշառել:

— Բաա, իհարկե: Կարելի է: Բայց այդ երբեք չպիտի անել:

— Ինչո՞ւ:

— Առաջինը, որ նա կպահանջե մի գումար, որին չարժե գործը: Երկրորդ, դիմել կաշառքի օգնության, կնշանակե կամավոր ընդունել բոլոր մեղադրանքների ճշմարտությունը: Այնինչ դուք սուտ համարեցիք ձեր հակառակորդի մեղադրանքները: Այսպես թե այնպես, կաշառքի միջոցը ամենաանհարմարն է և, միևնույն ժամանակ, ոչ անվտանգ:

— Ես վտանգներից չեմ վախենում: Ես մտածում եմ միայն իմ կնոջ մասին: Պատրաստ եմ ամեն բան անել, միայն թե նա ինձ հետ չնստե մեղադրյալների նստարանի վրա և չլսե այն, ինչ որ անխուսափելիորեն պիտի ասվի դատարանում:

— Ես հասկանում եմ ձեր տրամադրությունը, բայց լսեցեք: Դուք, իհարկե, կարող եք տալ, որքան պահանջեն: Ունիք, գոհություն աստծու: Բայց դա կդառնա ձեր հակառակորդների ձեռքում մի սուր նշտար ձեր առատ արյունը շարունակ հոսեցնելու և, ո՞վ գիտե, միանգամայն ցամաքեցնելու համար:

— Ուզում եք ասել շանտա՞ժ:

— Իսկ և իսկ: Վճարելով մի անգամ, դուք ստիպված կլինեք վճարել երկրորդ, երրորդ, չորրորդ անգամ և այսպես անվերջ: Կարո՞ղ եք համբերությամբ տանել մի այդպիսի դրություն:

— Ոչ:

— Հիանալի: Երկրորդ դրություն. կարո՞ղ եք երեխային վերադարձնել այդ կնոջը շանտաժից ազատվելու համար:

— Այդ բոլորովին չեմ կարող:

— Չգում եմ: Ահա հենց այդ է պատճառը, որ ես ձեր գործը համարում եմ բարդ:

— Ուրեմն ի՞նչ անեմ: Ի՞նչ խորհուրդ եք տալիս:

— Համբերեցեք,— պատասխանեց Սինոփյանը հանգիստ,— կմտածենք, կորոշենք: Շտապելու կարիք չկա: Այդպիսի դեպքերում սառնությունը մարդու առաջին օգնականն է:

Եվ, վերցնելով սեղանի վրայից մի արկղիկ, առաջարկեց Գուրգենին:

— Ծխեցեք, հազվագյուտ սիգարներ են: Իմ կլիենտներից մեկն է բերել ինձ համար արտասահմանից:

— Շնորհակալ եմ, ես սիգար չեմ ծխում,— ասաց Գուրգենը, մի ուրիշ արկղից վերցնելով մի ծխախոտ և վառելով:— Ազատեցեք ինձ այս նեղ դրությունից, և ես այդ արկղիկը կլցնեմ ոսկիներով:

Սինոփյանը ժպտաց հեգևորեն-ներողամտաբար: Նրա խելացի դեմքն ընդունեց այնպիսի արտահայտություն, որ Գուրգենն զգաց յուր անտակտությունը:

— Էէ, բարեկամ, դուք հարուստներդ ձևված և կարված եք միևնույն չափով: Դուք կարծում եք, թե ամեն ինչ կարելի է գնել փողով, նույնիսկ ոգևորությունը: Ես հարուստ չեմ, ճշմարիտ է, բայց ազահ էլ չեմ: Ես մտածում եմ, միայն՝ ո՞ր աստիճանի հետաքրքրական է ձեր գործն իբրև գործ: Իսկական փաստաբանը նույնն է, ինչ որ արտիստը, նա միայն այն գործն է լավ պաշտպանում, որ նրան տալիս է հոգեկան հաճույք, նրան տրամադրում է, ոգևորում, հափշտակում:

— Բայց իմ դատի մեջ չկա ոգևորության նյութ:

— Կարծո՞ւմ եք: Իսկ ինձ թվում է, որ կա և մեծ նյութ ոգևորության: Ինձ հետաքրքրում է գործի ոչ այնքան իրավաբանական, որքան հոգեբանական կողմը և կարծում եմ, որ ես կարող եմ ձեզ, մանավանդ ձեր ամուսնուն՝ պաշտպանել ոչ ինչպես արհեստավոր, այլ իբրև արվեստագետ:

— Ձեր խոսքերն ինձ ուրախացնում են: Կնշանակե, դուք հավատում եք, որ արդարությունը շատ էլ հակառակորդի կողմը չէ: Իսկ ես հավատում եմ ձեր տաղանդին՝ և հմտությանը: Պատրաստ եմ վարվեք այնպես, ինչպես թելադրեք:

— Դա ամենալավ ճանապարհն է: Այժմ բարի եղեք լսելու իմ կարծիքը: Նախ և առաջ անհրաժեշտ է, որ դուք և ձեր ամուսինը պահեք ձեզ սառը, անտարբեր: Թող ձեր հակառակորդները չզգան, թե դուք վախեցած եք դատից կամ հուզված: Չգուշացնում եմ, մենք կարող ենք գործը տանուլ տալ:

— Այսինքն ինչպե՞ս, — ցնցվեց Գուրգենը:

— Դատարանը կարող է երեխային խլել ձեզնից և տալ այդ կնոջը: Դա ավելի քան հավանական է:

— Դուք ինձ հուսահատեցնում եք, պարոն Սինոփյան:

— Լսեցեք մինչև վերջը և չեք հուսահատվի...

Եվ Սինոփյանը, սիգարի ծուխը քուլա-քուլա բաց թողնելով գլխից վեր, սկսեց բացատրել յուր միտքը:

Եթե Գուրգենն ու Լիդիան մինչև դատը հաշտություն առաջարկեն իրենց հակառակորդին, կտուժեն ոչ միայն նյութապես, այլև բարոյապես: Նրանց գլխին հավիտյան կանգնած կլինի երեխայից զրկվելու վտանգը ինչպես Դամոկլյան սուր: Նկարագրից երևում է, որ Չինան բոլորովին չի սիրում յուր զավակին: Նրա հոգսը երեխան չէ, այլ յուր գրպանը: Չպիտի մոռանալ և նրա փաստաբանին, որին երեխայի այս կամ այն կողմին պատկանելն այնքան է հետաքրքրում, որքան Գուրգենին յուր ծխախոտի ծխի ուղղությունը:

— Թող դատն սկսվի ու վերջանա, — շարունակեց Սինոփյանը, ավելի ու ավելի ոգևորվելով, — թող երեխան անցնե այդ կնոջ ձեռքը: Ի՞նչ նյութական շահ պիտի ունենա նա: — Շատ-շատ ամսական քսանուհինգ կամ հիսուն ռուբլի, որ դատարանը կպարտավորեցնի ձեզ վճարել երեխայի ապահովության համար: Մի հասույթ, որով այդ կինը չի կարող գոհացնել յուր փաստաբանի ախորժակը...

— Չետևա՞նքը, — հարցրեց Գուրգենն անհամբեր:

— Չետևանքը կլինի տեսարանի կատարյալ հեղաշրջումը: Այն կինը և այն փաստաբանը, որ մինչև դատը գայլեր էին, կդառնան գառներ դատից հետո: Եվ մի գեղեցիկ օր մայրը, երեխայի ձեռքից բռնած, կգա ու կկանգնի ձեր դռների առջև ու կասե. «Ետ վերցրեք սրան և տվեք ինձ մի շոշափելի վարձ, ես բոլորովին կիրաժարվեմ իմ զավակից»: Դուք կձևանաք, իհարկե, դարձյալ անտարբեր, իբր թե այլևս չեք հետաքրքրվում երեխայով: Երբ վաճառողն է գալիս գնողի մոտ, ապրանքի գինն ընկնում է: Եվ դուք այն ժամանակ կվճարեք այնքան, որքան ձեր քեֆն է...

— Պարոն Սինոփյան, երեխան ապրանք չէ:

Գործը քննվում է դռնփակ: Այսպես կամեցան երկու կողմերն էլ: Ներկա են միայն մի քանի երիտասարդ փաստաբաններ, որոնք եկել են Սինոփյանին լսելու:

Մեղադրողների բաժնում նստած է Չինան: Յուր փաստաբանի խորհրդով նա հագել է սգավորի սև հագուստ և ձեռքում բռնած է մի սպիտակ թաշկինակ: Պահում է նա իրան ոչ այնքան տխուր, որքան գոռոզ, գլուխը բարձր, քիթը ցցած օդի մեջ ինչպես կռվի պատրաստ թխսկան հավ:

Նա ձևանում է, թե իբր ուշադրություն չի դարձնում յուր նախկին տերերի վրա, բայց չի կարողանում և հաճախ նայում է այն կողմ: Եվ նայում է թե չէ, իսկույն երեսը շուռ է տալիս, ուսերը վեր քաշելով, գեղեցիկ դեմքը ծռմոռելով և աթոռի վրա պտույտ-պտույտ անելով, այնպես, որ, կարծես, պրուժինների վրա է նստած: Նա ուզում է, որ բոլոր այդ ձևերն արտահայտեն՝ «թթել եմ»:

Նրա մոտ կանգնած է փաստաբան Լազմանյանը: Մոտ քառասունյոթ-ութե տարեկան մի բարձրահասակ, սևահեր, թուխ կաշիով, լայն ուսերով, երկարավուն, ներս ընկած երեսով տղամարդ է, այտերը սափրած, ծնոտի վրա փոքրիկ իսպանյուլ:

Նրա ծուռումուռ կազմվածքը, թիերի չափ ոտքերը, ոսկրոտ խոշոր ձեռքերը բիրտ լեռնականի տպավորություն են գործում, իսկ քայլելիս հիշեցնում է այն բիբլիական կենդանուն, որ կոչվում է անապատի նավ: Սովորաբար ընդունված է կարծել, թե քսությունը և մեծ խորամանկությունը փոքրիկ մարմինների մեջ են թաքնվում: Յուր արտաքինով Լազմանյանը հակառակն էր ցույց տալիս: Չլինելով ոչ խելոք, ոչ տաղանդավոր, նա խորամանկ էր և դրա արտահայտությունը նշմարելի էր թանձր ունքերի տակից նայող փոքրիկ, սաթի պես սև աչքերի մեջ, որոնց սևությունը մի տեսակ կապտություն էր տալիս նրանց շրջանակներին:

Ուսանողության առաջին տարուց սկսած այդ մարդը տասն անգամ փոխել էր յուր հավատամքը: Այժմ նա իրեն համարում էր սոցիալ-դեմոկրատ, բայց բոլոր նրան ճանաչողները գիտեին, որ դա նոր ժամանակին հարմարեցված մի դիմակ է և որ նա հոգով անփոփոխ է:

Իր ծննդավայրից նա բերել էր քաղաք միայն մի բան — կոպտություն, որ և պահպանում էր անխախտ, չնայելով յուր համալսարանական կրթությանը և եվրոպական ճամփորդությանը: Ուներ թե չուներ ուրիշ սրբություններ, բայց մեկը հայտնի էր — ոսկին: Եվ այդ մեկի համար հաճախ նա վաճառքի էր դուրս բերում յուր հանգուցյալ մոր հիշատակն անգամ, տեղի անտեղի երդվելով նրանով, երբ հարկավոր էր մեկից մի բան կորզել: Այն մոր, որ յուր կոշտ բանվորական ձեռքերի անդուլ աշխատանքով էր նրան սնել, մեծացրել և բարձր ուսումի արժանացրել:

Հագած էր Լազմանյանը ֆրակ, օձիքը յուղոտ, փեշերը ճիւղված: Մի լայն ոսկե շղթա նրա ներս ընկած փորը կիսում էր, անցնելով ժիլետի մի գրպանից մյուսը: Նրա շապկի կուրծքն ու օձիքը կեղտոտ էին, իսկ սև փողկապը փայլում էր սափրիչի սրոցի պես:

Այդ անփութությունը հագուստի վերաբերմամբ գիտակցական էր: Դրանով էր նա միամիտներին շնչում հավատ դեպի իր «դեմոկրատիզմը», լինելով ներքուստ հոգով ու մտքով բուրժուա, բառիս վատագույն իմաստով:

Մերթ ընդ մերթ մոտենում էր Չինային և, ձեռքերը պանթալոնի գրպանները ղնելով, ինչ-որ խորհուրդներ էր տալիս: Երբեմն նրա խոշոր սապատավոր քիթը բարձրանում էր օդի մեջ, կարծես, կամենալով կանխավ ճաշակել ոսկու հոտը:

— Այս, այո, իհարկե, — ասում էր Չինան ամեն անգամ լսելի ձայնով, թեև շատ բան փաստաբանի ասածներից չէր հասկանում:

Եվ ամեն անգամ նա ծուռ, թշնամական հայացքներ էր ձգում Լիդիայի ու Գուրգենի վրա, կարծես, կամենալով պարծենալ. «Տեսն՞ք, ես էլ փաստաբան եմ վարձել»:

Տալով յուր խորհուրդները, Լազմանյանը հեռանում էր մի քանի քայլ և հպարտ դիրք ընդունում: Երբեմն նա բարևում էր այս ու այն ծանոթ փաստաբանին և նրա երկարավուն դեմքի վրա խաղում էր ինքնագոհության ժպիտը: Բանն այն է, որ քիչ անգամ չէր պաշտպանել նա համանման գործեր, բայց այսօր առաջին անգամ էր դուրս գալիս հարուստ և հայտնի հակառակորդների դեմ: Նա հպարտանում էր մանավանդ, որ պիտի ճակատ ճակատի կանգներ այնպիսի մի առաջնակարգ փաստաբանի հետ, որպիսին հռչակված էր Սինոփյանը: Արդեն մի ամբողջ ամիս էր, նա դրանով պարծենում էր ամենուրեք, միշտ կրկնելով.

— Դա մի հետաքրքրական մենամարտություն է լինելու:

Գուրգենը և Լիդիան աշխատում են հետևել Սինոփյանի խորհրդին — չվախենալ, չհուզվել, չտխրել: Բայց չի հաջողվում: Արդեն շատ տագնապալի են զգում իրենց վիճակը հենց միայն այն պատճառով, որ գտնվում են դատարանում իբրև մեղադրյալներ:

Լիդիան գունատ է և շարունակ ներվային մատներով խաղում է լոռնետի ոսկե նուրբ շղթայի հետ: Մի ամսվա անթուն գիշերները, անհանգիստ ցերեկները խոր հետքեր են դրել նրա վրա: Նիհարել է, ընկճվել է, կարծես տասը տարով ծերացել: Նրա գեղեցիկ աչքերի տակ երևում են կապույտ խորշեր: Նրա նուրբ շրթունքները գունատ են, արյունաքամ և դողում են, երբ շշնջունով խոսում է Գուրգենի հետ:

Ահ, ամեն ինչ խորթ է նրա համար և ամեն ինչ և ամեն ոք երկյուղ են ներշնչում նրան — և մեղադրյալների նստարանը, և այդ բարձր փայտյա վանդակապատը, և այդ հաստավիզ ու հաստափոր պրիստավն յուր սպիտակ շղթայով, և՛ դատավորների երկայն սեղանը կանաչ մահուդով ծածկված, և մանավանդ եռանկյունի գերցալն յուր երկգլխանի արծիվով: Ումի՞ն է հարկավոր այդ բոլորը, ինչո՞ւ: Չէ՞ որ նա սիրում է յուր Սերժին, պաշտում, փայփայում այնպես, որ ոչ մի հարազատ մայր երեք չի սիրել յուր հարազատ զավակին: Ուրիշ այլևս ինչ է հարկավոր երեխային, եթե ոչ սեր, միմիայն սեր:

Մերթ ընդ մերթ նա գլուխը բարձրացնում է և մռայլ հայացքը ձգում կայսեր ահագին պատկերի վրա, որ կախված է դատավորների սեղանի գլխին: Թվում էր, որ նա մտքում գուրթ է հայցում նրանից:

Երբեմն նա չի կարողանում իրեն զսպել և նայում է դեպի հակառակորդների կողմը: Նա զղջում է, որ սև հագուստ է հագել, տեսնելով Չինային սև հագուստում: Նախկին սպասուհին, որ մի ժամանակ նրա ոտների տակ սողում էր ու փեշերը համբուրում, այժմ նրա աչքում ամեհի գազան էր, որ եկել էր նրա սիրտը հոշոտելու: Եվ ինչո՞ւ, ի՞նչ մեղքերի համար: Որ նա սիրե՞լ է այդ կնոջ ամոթալի բերքը և ազատել նրան կորստից: Չէ՞ որ այդ կինը յուր արգանդում իսկ նրան սպանելու հանցավոր մտադրությունն է ունեցել: Ի՞նչ անարդարություն: Խլել նրանից և տալ այդ կնո՞ջը: Ոչ, ոչ, անկարելի է: Դատավորները պետք է հասկանան և զգան, որ նա չէ մայր, որ ծնում է, այլ նա, որ սիրում է ու փայփայում:

Եվ որքա՞ն գարշելի է այդ բարձրահասակ փաստաբանը յուր այլանդակ կերպարանքով և գիշակեր թռչնի աչքերով: Եվ որքա՞ն հանդուգն է նայում նա: Ինչե՞ր պիտի ասե նա, արդյոք, ի՞նչ գաղտնիքներ պիտի բաց անե Գուրգենի կյանքից և նորից քրքրե Լիդիայի վերքը:

Իսկ այդ փաստաբաններն իրենց անճոռնի ռեդինգոտներով ու ֆրակներով: Բոլորն էլ երիտասարդներ են և ըստ երևույթին կնամուլներ: Նրանք հաճախ նայում են Լիդիային և աշխատում նրա ուշադրությունը գրավել, զանազան դիրքեր և ձևեր ընդունելով: Առանձնապես լպիրշ է այդ սափրած երեսով, բեղերով երիտասարդը, որի լերկ գլուխը յուր սուր գագաթով ու ցից ականջներով հիշեցնում է խոզի ճուտ, գատիկյան սեղանի համար պատրաստած: Իսկ այն մյուսը յուր ուռած դեմքով, այն երկրորդը յուր երկայն մագերով, նեղ ճակատով: Ահ, բոլորը ատելի են, բոլորը հակակրելի: Եվ ինչո՞ւ են հավաքվել: Ի՞նչ են սպասում: — Մի պիկանտ պատմություն, որ լսեն և գնան երեկոյան՝ պատմեն կյուբներում: Դո՛ւրս, անհամեստներ, դո՛ւրս, ի՞նչ իրավունքով եք հետաքրքրվում ուրիշների ընտանեկան գաղտնիքներով:

Ա՛հ, ոչ, նրանք չեն գնալ: Նստած են ինչպես թատերական հանդիսականներ և անհամբեր սպասում են վարագույրի բարձրանալուն: Լավ, շատ լավ, թող բարձրանա, թող տեսարանները գան ու անցնեն միմյանց հետևից և անխնա հարվածեն Լիդիայի քայքայված ներվերը: Թող ինչ ուզում են ասեն քննադատները, ինչ ուզում են վճռեն դատավորները: Բոլորը կտանի Լիդիան, բոլորը և՛ ծաղր, և՛ արհամարհանք, և կարեկցություն դեպի դավաճանվածը, որ վիրավորանքներից մեծագույնն է, և՛ զգվանք դեպի դավաճանողը:

Միայն մի բան չի կարող տանել — Սերժից զրկվելը:

— Գուրգեն, Գուրգեն, — շշնջաց նա, ամուր սեղմելով ամուսնու ձեռը, մի՛ թույլ տա, որ իմ սիրտը զջլեն և ձգեն այդ կնոջ ոտքերի տակ:

— Հանգիստ կաց, սիրելիս, զսպիր քեզ, նայում են, մի՛ ցույց տա հուզմունքդ:

— Ո՞ւր է փաստաբանը, ինչո՞ւ չի գալիս:

— Նա դրսումն է, իսկույն կգա, նա գիտե յուր ժամանակը: Ահա նա:

Ներս մտավ Սինոփյանը ֆրակով՝ պորտֆելը կոնատակին և արագ քայլերով մոտեցավ Գուրգենին ու Լիդիային: Երիտասարդ փաստաբանները հարգանքով բարևեցին նրան: Նա անհոգ, զվարթ, ժպտալով, մի բանի խոսքերով խրախուսեց յուր կլիենտներին: Նրա զվարթությունը Լիդիային ներշնչեց ուժ ու հավատ: Նա կազդուրվեց հոգեպես:

Երբեք «րոպեական մոլորությունը» Գուրգենին չէր ճնշել այնքան, որքան այսօր: Նա իրեն զգում էր մեղավոր ոչ միայն Լիդիայի, Չիկայի և Սերժի, այլև ամենքի, ամենքի առջև: Նրան թվում էր, թե գործել է ոչ մասնավոր, այլ հասարակական մի ոճիր, որի համար արժանի է հրապարակային անողոք պատժի:

Նա չէր վախենում յուր ամոթալի վարմունքի մերկացումից: Թող ինչ ուզում է բացվի այսօր: Նա պատրաստ է ընդհանուր ծաղրի և արհամարհանքի տակ տառապել ու կեղեքվել — փույթ չէ, դա նրա արժանի հատուցումն է: Միայն մի բան չի կարող տանել — Լիդիայի գարշանքն այն բոլորից հետո, ինչ-որ պիտի ասվի այսօրվա դատի միջոցին:

Ահ, սիրում է նա Լիդիային՝ այսօր ավելի, քան երբևէ, ավելի, քան այն երջանիկ օրը, երբ առաջին անգամ իրավունք ստացավ նրան համբուրելու: Այլևս կիրթը չէ այդ սիրո ղեկավարը, այլ ուրիշ, ավելի զորավոր մի զգացում — հանցանքի գիտակցությունը և Լիդիայի հոգեկան դրությունը սեփական ոչնչության դեմ: Սիրում է հիվանդոտ սիրով և, միևնույն ժամանակ, զգում, որ միայն մի կապ կա յուր և Լիդիայի մեջ — Սերժը: Մի կապ, սակայն, որ այսօր ավելի ամուր է, քան Լիդիայի նախկին սերը: Եթե քակտի այդ պողպատյա օղակը, կխորտակվի և նրանց կյանքը: Այն ժամանակ Լիդիան այլևս նրանը չէ, և ինքը կորած է:

Նրան թվում էր, որ այս րոպեին, մյուս րոպեին Լիդիան ոտքի պիտի կանգնե և գոռա. «Այս մարդը պղծել է իմ անկողինը, նա ատելի է, գարշելի: Նա իմ անձնվիրությունը հրապարակ է դուրս բերել և ենթարկում է ձեր ծաղրին, ձեր արհամարհանքին: Ես զգվում եմ նրանից, բաժանեցեք մեզ, ես չեմ կարող նրա հետ դատվել միևնույն գործով»: Թվում էր և համոզված էր, որ Լիդիան կարող է այդ անել, եթե Սերժից զրկվի:

Ահա այս պատճառով էր նրա համար թանկ Սերժը: Հայրական զգացումը երկրորդ տեղ էր բռնում նրա սրտում:

— Դատավորները գա՛լիս են, — հնչեց պրիստավի ձայնը:

Ամենքը ոտքի կանգնեցին:

Լիդիան ցնցվեց և միայն Գուրգենի օգնությամբ կարողացավ ոտքի ելնել:

XI

Ասացին բոլորը, ինչ որ օրենքը պահանջում էր ասել և շատ բաներ, որ բոլորովին կարիք չկար ասելու:

Տվեցին հարցեր՝ «ուրիշի երեխան սեփականացնողների» բարոյական պատկերը լուսաբանելու համար, և հարցեր, որ ամենևին կապ չունեին դատի հետ:

Օրենքի բանալիով բաց արին փակ դռները, խուժեցին նրանց ներքին աշխարհը, քրքրեցին, տակն ու վրա արին, ինչպես հաղթված թշնամու ապրանք:

Դուրս բերեցին նրանց սրտերից զգացումներ, որ եղել էին, և զգացումներ, որ երբեք չէին եղել և որ կարծվում էր, թե պետք է լինեին: Կորզեցին գաղտնիքներ, որ նվիրական էին նրանց համար և խոստովանություններ, որ աստծուն էին միայն նվիրված:

Ամենից անողորք դատախազն էր, ամենից չարը հակառակորդի փաստաբանը: Բայց երկուսն էլ հավասար էին Լիդիայի և Գուրգենի աչքում իրենց չարությամբ: Հարցերը տեղում էին աջ ու ձախից նետերի պես և խոցոտում մերթ մեկի, մերթ մյուսի ամոթի զգացումը:

Նախագահը երբեմն նկատողություն էր անում դատախազին և Լազմանովին: Բայց այդ էլ չէր օգնում: Կարծես նրանք խոսքը մի էին արել գանակոծել Գուրգենի վարկը անասելի սառնությամբ, ինչպես դահիճներ:

Այսպես էր մտածում Լիդիան և զարմանում ու զայրանամ, թե ինչո՞ւ մարդ էակը այդքան դաժան է մարդ էակի վերաբերմամբ:

Մի քանի անգամ նա կամեցավ բողոքել դատախազի և հակառակորդ փաստաբանի անհամեստ հարցերի դեմ: Նախագահի զանգակը ընդհատեց նրա խոսքը: Հայտնվեց, որ հարցերն ամենևին անհամեստ չեն և ոչ էլ ավելորդ: Թող համբերի, կգա յուր հերթը, նա էլ կխոսե: Օրենքը ոչ ոքի բարեկամը չէ և ոչ թշնամին: Ճշմարտություն, ճշմարտություն և ճշմարտություն — ահա արդարադատության նպատակը...

Առաջին մասը քննության նվիրված էր Գուրգենի և Չինայի հարաբերություններին:

— Դա անհրաժեշտ է գործի համար,— ասաց դատախազը:

— Շատ անհրաժեշտ է,— կրկնեց Լազմանովը:

Մինչև այն պահ, երբ «նրան զրկել են կուսությունից», ունեցե՞լ է, արդյոք, սիրական:

— Ոչ:

— Դուք, իհարկե, մի անմեղ աղջիկ էիք, կյանքի աղտեղություններին անձանոթ:

— Այո:

— Հավատո՞ւմ էիք ձեր տիրոջ ազնվությանը:

— Այո:

- Գիտե՞ի՞ք, որ կինը սիրում է նրան:
- Այո:
- Դուք, իհարկե, դիմադրել եք երկար ժամանակ:
- Այո:
- Դուք զզվել եք նրա առաջարկությունից:
- Այո:
- Յիշեցրել եք նրա պարտականությունը դեպի յուր օրինական կինը:
- Այո: — Նա ձեզ մեծ-մեծ խոստումներ է արել:
- Այո, այո, շատ փող է խոստացել, — օգտվեց Չինան իսկույն դատախազի հարցից:
- Չե՞ք ընդունել:
- Չեմ ընդունել:
- Թախանձե՞լ է:
- Այո:
- Ընկե՞լ է ձեր ոտները:
- Այո:
- Չզվանքով մերժե՞լ եք:
- Այո:
- Սպառնացե՞լ է:
- Այո:
- Ասել է՝ կվռնդի՞ յուր տնից:
- Այո:
- Կսպանի՞ մինչև անգամ:
- Այստեղ Չինան տատանվեց, գլուխը թեթեց կրծքին և ոչինչ չպատասխանեց:

Չգաց, որ առանց այդ էլ յուր խղճի դեմ շատ մեղանշեց:

Սինոփյանն անմիջապես բողոքեց, որ դատախազը հարցեր տալով, միևնույն ժամանակ, թելադրում է մեղադրողին և՛ նրանց պատասխանները: Օրենքն այդ թույլ չի տալիս: Մեղադրողն իբրև տգետ կին չի զգում յուր խոսքերի պատասխանատվությունը:

— Օրենքը ոչ ոքի վրա ճշում գործ չի դնում, — ասաց դատախազը շինծու սառնությամբ: — Ես մեղադրողին պատասխաններ չթելադրեցի:

— Թելադրեցիք, պարոն դատախազ,— պնդեց Սինոփյանը,— ապացույց, որ նույնիսկ այդ կինը ամաչեց կրկնել ձեր կամեցածը: Պարոն նախագահ, ինդրում եմ իմ բողոքը մտցնել արձանագրության մեջ:

— Ձեր ինդիրը կկատարվի: Շարունակեցեք:

Միակ վկան Գուրգենի ու Չինայի հարաբերությունների Լիդիան Էր: Երբ հերթը հասավ նրան, զգաց բուռն աստելություն դեպի դատախազը և անսահման կարեկցություն դեպի Գուրգենը, որին աշխատում էին այնքան ստորացնել: Նրա մեջ վառվեց, միևնույն ժամանակ, կանացի հպարտության կրակը: Չէ՞ որ, որքան ևս վիրավորած լինի իրան Գուրգենը, նրա կինն է: Պետք է պաշտպանել նրան այդ մարդկանց առջև: Պաշտպանել նույնիսկ հակառակ համոզմունքի:

— Ասացեք, մեղադրյալ, ի՞նչ գիտեք ձեր ամուսնու և Չինաիդա Պրոխորովայի հարաբերությունների մասին,— դարձավ նախագահը Լիդիային:— Ասացեք զուտ ճշմարտությունը, որովհետև նրանից է կախված ձեր մոտ գտնվող երեխայի վիճակը:

Գուրգենն ամոթից գլուխը թեթեց կրծքին:

Չինան, ուշադրությունը լարելով, նայեց Լիդիայի կողմը, այս անգամ ոչ-չինձու արհամարհական հայացքով:

— Ինձ ոչինչ հայտնի չէ նրանց հարաբերությունների մասին,— պատասխանեց Լիդիան:

— Չի՞ գանգատվել, արդյոք, ձեր նախկին սպասուհին, որ յուր տերը նրան բռնաբարել է,— հարցրեց Լազմանովը յուր կոշտ, փայտյա ծայրով:

Լիդիան նրան պատասխանի չարժանացրեց: Լազմանովը շրթունքները կրծոտեց վիրավորանքից և վճռեց հարմար դեպքում խայթել նրա կանացի գոռոզությունը:

— Ուրեմն չի՞ գանգատվել,— հարցրեց նախագահը:

— Իմ աղախինը չէր կարող գանգատվել մի բանի դեմ, որ երբեք չի եղել: Եվ եթե գանգատվեր էլ, ես նրան չէի հավատալ: Իմ ամուսինը նրան չի բռնաբարել:

— Յետևաբար, դուք համոզված եք, որ մեղքը գործվել է երկու կողմերի համաձայնությամբ, այնպես չէ՞,— հարցրեց նախագահը, որ զգում էր Լիդիայի հպարտությունը և հարգում:

— Ավելի քան համոզված եմ: Իմ ամուսինը այդ աղջկան չի բռնաբարել:

— Դուք ներկա՞ եք եղել,— մեջ մտավ Լազմանովը մի հրող ժպիտ երեսին:

Լիդիան ամոթից և կատաղությունից կարմրեց, ապա գունատվեց: Ավելի կոպիտ վիրավորանք նրա ինքնասիրությանը չէր կարելի հասցնել:

— Պարոն պաշտպան,— նկատեց նախագահը, որին նույնպես վիրավորեց անպատկառ հարցը,— ձեր հարցն անտեղի է և գործին չի վերաբերում: Նկատողությունը զգալի հարված էր Լազմանովի համար: Նա այն երկչոտ փաստաբաններից էր, որոնք նախագահին և դատավորներին իրենց դեմ տրամադրելուց վախենում են, ինչպես կրակից:

— Սիրո՞ւմ էր ձեզ ձեր ամուսինը,— հարցրեց դատախազը:

— Մի՞թե այդ անհրաժեշտ է իմանալ,— հարցրեց Լիդիան:

— Անհրաժեշտ է:

— Այո, սիրում էր և այժմ էլ սիրում է:

— Բայց ինչո՞վ եք բացատրում Նրա դավաճանությունը: Որքան հայտնի է, սիրող ամուսինները հավատարիմ են միմյանց:

— Ինձ թվում է, պարոն Նախագահ, — միջամտեց Սինոփյանը, — որ պարոն դատախազի հարցը գործին չի վերաբերում: Ես կխնդրեի իմ պաշտպանյալի համեստության զգացմանը չդիպչել այն չափով, որ թույլ է տալիս գործի լուսաբանությունը: Ներկա դեպքում պարոն դատախազին ավելի զբաղեցնում է ռոմանը, քան գործը:

— Արդարադատության իրավունքն է ամեն տեսակի հարցեր տալու, — ասաց դատախազը, — իսկ մեղադրյալի իրավունքն է պատասխանել կամ չպատասխանել այդ հարցերին:

— Պարոն Նախագահ, — խոսեց Լիդիան, մի վճռական շարժումն անելով, — Ներեցեք ինձ, ես օրենքներին անտեղյակ եմ: Այդ բոլոր հարցերին ես կարող եմ միայն մի պատասխան տալ: Իմ ամուսինն ինձ դավաճանել է, այո, բայց զոջում է, և ես ներել եմ Նրան ամբողջ հոգով: Ի՞նչ եք կամենում, որ ատեի՞ Նրան, արհամարհեի՞, զզվեի՞ և փախչեի՞ Նրանից: Ներեցեք համարձակությանս, եթե դրանով խնդիրը լուծվեր, այն ժամանակ, ոչ մի կին չպիտի մնար յուր մարդու հարկի տակ: Ահա բոլորը, ինչ որ կարող եմ ասել...

Այս խոսքերն այնքան ներգործեցին Գուրգենի վրա, որ նա չկարողացավ զսպել հուզմունքը, արտասվեց: Ահ, եթե իմանար, որ ծաղրելի չի դառնալ դատավորների աչքում, կչոքեր Լիդիայի առջև և, Նրա ոտները համբուրելով, մի անգամ ևս թողություն կաղերսեր: Դատավորները Նայեցին միմյանց երեսին: Երևում էր, որ Նրանք չէին սպասում մի անպատված կնոջից այդպիսի խոսքեր:

Դատախազը ժպտաց այն պաշտոնական սառը ժպիտով, որ ուզում էր ասել.
«արդարադատությունը չի կարող ենթարկվել զգացումների զեղմանը»:

Չանդիսատես փաստաբանները շարունակ Նայում էին Լիդիային: Այդ վայրկյանին Լիդիան Նրանց թվաց կրկնակի գեղեցիկ:

Չարցունքործի ենթարկվեց Գուրգենը: Չաղթահարված Լիդիայի վեհանձնությունից, նա ոչինչ չթաքցրեց, խոստովանեց յուր մեղքը, Նկարագրելով եղելությունն այնպես, ինչպես տեղի էր ունեցել, ուշադրություն չդարձնելով ոչ հակառակորդ փաստաբանի հրճվանքի, ոչ դատավորների հեզնական ժպիտների և ոչ հանդիսականների ծաղր ու արհամարհանք արտահայտող դեմքերի վրա: Նրան թվում էր, որ դատարանի համար չի խոսում, այլ Լիդիայի և զգում էր հոգեկան անհաղթելի պահանջներից իրեն դատապարտելու, նորից զոջալու և նորից թողություն խնդրելու:

Երբ նա ավարտեց յուր անկեղծ պատմությունը, դատախազն ասաց.

— Պարոնայք դատավորներ, ես իմ կողմից գոհ եմ մեղադրյալի ցուցմունքից:

XII

Դարձան երեխայի սեփականացման խնդրին:

Դատախազը հարցրեց Լիդիային.

— Ասացեք, մեղադրյալ, ընդունո՞ւմ եք, որ դուք երեխային սեփականել եք հակառակ յուր հարազատ մոր կամքի:

— Ոչ, չեմ ընդունում:

— Մեղադրողն յուր խնդրագրի մեջ ասում է, որ դուք և ձեր ամուսինը սպառնացել եք զրկել նրան յուր պաշտոնից և վարձից, նույնիսկ սպանել, եթե երեխային չթողնե՞ ձեզ մոտ:

— Աստված իմ, ինչե՛ր է հնարում, այդպիսի բան չի եղել պարոն դատախազ, չի եղել:

— Յապա ինչո՞ւ եք վերցրել երեխային և ահա ամբողջ վեց տարի է, պահում եք ձեզ մոտ: — Պարոն դատախազ, ես երեխային ուժով չեմ խլել մորից: Նա ինքն է ինձ տվել յուր հոժար կամքով: Յարցրեք, ինքը կխոստովանի...

Վերջապես, Չինան գտավ, որ այստեղ է հարմար արտասանել այն, ինչ որ պատրաստվել էր արտասանելու:

— Սուտ է, սուտ է,— գոչեց նա, ձեռքերն իրարու կցելով և օդի մեջ բարձրացնելով,— նա խլել է և ինձ զրկել իմ զավակից: Պարոնայք դատավորներ, ձեր առջև կանգնած է մի անբախտ մայր, մի խեղճ կին, պաշտպանեցե՞ք նրան, աղաչում եմ, վերադարձրե՞ք յուր հարազատ զավակին: Ահա վեց տարի է՝ ես տանջվում եմ:

Նախագահը, իբրև փորձառու մարդ, զգաց Չինայի խոսքերի կեղծիքը: Նա ասաց.

— Խնդրում եմ չընդհատեք քննությունը: Սուտը կամ ճշմարտությունը կհաստատի դատարանը:

— Կկամենայի իմանալ,— խոսեց Սինոփյանը, դառնալով Չինային,— եթե վեց տարի տանջվել եք, ինչո՞ւ այդ վեց տարվա ընթացքում ետ չեք պահանջել երեխային:

— Դա՞ ով է, ի՞նչ է ուզում ինձանից,— շփոթվեց Չինան, դառնալով յուր փաստաբանին:

— Յարցը կարևոր է, մեղադրող. իրավ, ինչո՞ւ ամբողջ վեց տարի ետ չեք պահանջել ձեր երեխային,— ասաց նախագահը:

— Յա՞, ինչո՞ւ,— կրկնեց Չինան, ավելի շփոթվելով,— ասեմ... որովհետև, որովհետև,— և չկարողանալով մի բան գտնել, բարկացավ և դարձավ յուր փաստաբանին.— պատասխանեցե՞ք էլի, էլ ինչո՞ւ համար եմ ձեզ վարձել:

Դատավորները ժպտացին: Դատախազն աշխատեց յուր դեմքին ավելի լրջություն տալ, քան պահանջում էր օրենքը: Յանդիսականները ծիծաղեցին:

Լազմանովը փորձեց դուրս բերել յուր պաշտպանյալին նեղ վիճակից:

— Պարոն նախագահ,— ասաց նա, կանխապես սաստելով Չինային լռել,— որքան ինձ հայտնի է, օրենքը թույլ չի տալիս, որ պաշտպանները դատավարության ժամանակ օգտվեն իրենց հակառակորդի տգիտությունից:

— Խնդրում եմ հիշել օրենքի այն հոդվածը, ուր ասված է այդ մասին,— միջամտեց Սինոփյանը մի արհամարհական ժպիտ երեսին, դառնալով յուր հակառակորդին:

— Օրենքը իրավունք է տալիս կողմերին,— ասաց նախագահը,— առաջարկել ամեն տեսակ հարցեր, որոնք կարող են լուսաբանել գործը: Միայն չպիտի դուրս գալ վայելչության սահմաններից,— ավելացրեց նա կծու հեզևությանմբ,— համենայն դեպս, ձեր նկատողությունն անտեղի էր: Օրենքների պաշտպանության հոգսը դատարանին է վերապահված:

Եվ, դառնալով Գուրգենին ու Լիդիային, ասաց.

— Մեղադրյալներ, պատմեցե՛ք երեխայի սեփականացման հանգամանքները: Որքան անկեղծ լինե՛ք, այնքան կհեշտացնե՛ք արդարադատության գործը...

— Ե՛ս կպատմեմ,— ասաց Լիդիան, որ արդեն ընտելացել էր յուր վիճակին և զգում էր անկեղծ լինելու անհաղթելի պահանջ:

Եվ պատմեց բոլորը, առանց մի կետ թաքցնելու, առանց իրեն հաշիվ տալու, որ այս կամ այն դարձվածը կարող է ազդել դատավճռի վրա: Մերթ ընդ մերթ նրան ընդհատում էին դատախազն ու Չինայի պաշտպանը զանազան հարցերով:

Երբ նա ավարտեց, նախագահը դիմեց դատախազին.

— Գո՞հ եք մեղադրյալի խոստովանությունից:

— Այո՛:

Նախագահը շշջյունով խորհրդակցեց աջ ու ձախ նստած դատավորների հետ, որոնցից մեկը մի հաստափոր, սպիտակ դեմքով տղամարդ էր, մյուսը մի հիվանդոտ երիտասարդ: Երկուսն էլ իրանց գլուխը շարժեցին դրականորեն:

— Քննությունը վերջացած է, խոսքը պատկանում է կողմերի պաշտպաններին և ապա դատախազին,— ասաց նախագահը և թիկն տվեց բազկաթռոչի մեջքին, մատիտը ձեռում խաղացնելով:

Եվ երկար ու կանխավ գրած ու անգիր արած ճառով Լազմանովը աշխատեց ապացուցանել այն, ինչ որ կարիք չկար ապացուցանելու — Չինայի հարազատ մայր Լինելը: Բայց նրա գլխավոր նպատակն էր տալ մեղադրյալների բարոյական նկարագրին այնպիսի գույներ, որ հակակրանք ներշնչեին դատավորներին ու հանդիսականներին:— Պարոնայք դատավորներ, ներկա գործը նշանավոր է ոչ յուր արտաքինով, այլ ներքինով, ոչ այնքան իրավաբանական, որքան հոգեբանական, հասարակական և բարոյագիտական տեսակետներից: Պարոնայք դատավորներ, խոր մտածողի համար դա մի ամբողջ ողբերգություն է, արժանի Շեքսպիրի գրչին: Ձեր աչքերի առջև կատարվեց այս սոսկալի ողբերգության վերարտադրությունը, դուք զգացվեցի՞ք: Դժվար չէ երևակայել, թե ինչե՛ր է կրել ու զգացել նա, որ դրամայի գլխավոր հերոսուհին է:

Գյուղից գալիս է տասնուհինը տարեկան մի անմեղ աղջիկ, մաքուր, ինչպես այն լայնատարած դաշտերի ձյունը, ուր նա ծնվել է ու սնվել: Գալիս է հեռավոր երկրից մի կիսավայրենի վայր և ընկնում է մի անկուլտուրական շրջան: Նա յուր հետ բերում է անարատ կուսության հետ և մի խորին, անմեղ հավատ դեպի մարդկանց ազնվությունը, վեհանձնությունը, բարությունը: Նաև վարդագույն հոլյսեր յուր ապագայի մասին: Նա քաղցած է, նա ուտել է ուզում, նա հեռավոր հայրենիքում թողել է օրվա պարենին կարոտ ծնողներ, որոնք սպասում են օգնության նրա կողմից և որոնց նա սիրում էր յուր անապական հոգու ամբողջ թափով:

Ո՞րը գնա: Կուլտուրական երկրներում, ուր այնքան լայն ծավալ են ստացել արդյունաբերությունն ու արդյունագործությունը, այդ հարցն իրեն չի տալիս գյուղացին, երբ հողից բաժանվում է: Նրա համար բաց են գործարանների ու հանքերի դռները: Կապիտալը սպասում է նրան յուր ահռելի ախորժակով և իսկույն յուր ճանկերի մեջ առնում: Ու սկսում է ծծել նրա արյունը, ծծել որքան կարող է և ապա շարտել նրան դուրս անպետք արյունաքամ դիակի պես:

— Պարոն պաշտպան, դուք գործից հեռանում եք,— նկատեց նախագահը, որ վաղուց գիտեր Լազմանովի ճառերի սերտած բովանդակությունը... Ի՞նչ գործ ունի այստեղ արդյունաբերությունը, կապիտալը, էլ չգիտեմ:

— Ներեցեք, պարոն Նախագահ,— չփորձեց Լազմանովը քննվող գործի, ինչպես և կյանքի բոլոր դրամաների հիմքը տնտեսականն է, միմիայն տնտեսականը: Այո, պարոնայք դատավորներ, այսպես է կուլտուրական երկրներում: Այնտեղ ոչ միայն տղամարդիկ են գերի կապիտալի ձեռքում, այլև կանայք, այլև երեխաները... Այդպես չէ մեզում: Մենք ապրում ենք մի երկրում, ուր արդյունաբերությունն ու արդյունագործությունը իրենց զարգացման առաջին ֆազիսի մեջ են: Նրանք հազիվհազ գոհացում են տալիս տղամարդկանց աշխատանքին: Ո՞ր գնան կանայք: Նրանք չեն կարող գիտակից պրովետարիատի շարքերը զորեղացնել և փութացնել այն սոցիալական հեղաշրջումը, որին այսօր անհամբեր սպասում է մարդկության լավագույն մասը...

— Պարոն պաշտպան, դուք բոլորովին հեռացաք գործից,— նկատեց Նախագահը դարձյալ, այս անգամ վրդովված ձայնով:

Լազմանովը շփոթվեց, կորցրեց յուր սերտած ճառի թելը, մի քանի վայրկյան կմկմաց, ապա անմիջապես դարձավ յուր պաշտպանյալին:

Նա մտնում է աղախին մի հարուստ ընտանիք, որ վայելում է կյանքի բոլոր բարիքները:

Նա երջանիկ է, որ յուր աշխատանքն ընդունվեց: Նա իրեն համարում է բարերարված, սիրում է յուր տերերին և նրանց վշտերն ու ուրախությունները համարում է սեփական: Եվ հարուստ զույգը հարստահարում է նրա թարմ ուժերը: Հարստահարում է ամենայն անբարեխղճությամբ, որովհետև նա էլ կապիտալի ներկայացուցիչ է, թեև բանկերում և անշարժ կալվածների ու տոկոսաբեր թղթերի մեջ նիրհող կապիտալի... Բայց զույգը դրանով չի բավականանում: Այրը, հրապուրելով միամիտ գեղջկուհուն յուր ոսկով, սուտ խոստումներով ու երդումներով, խաբում է նրանք խելքից դուրս բերում և... լվում նրա կուսությունը:

Լվելուց հետո անամոթություն է ունենում յուր զոհին փողոց շարտելու ինչպես մի լաթի կտոր: Բայց ասպարեզ է գալիս փարիսեցիությունը բարեգործության վիժակով: Բարեգործություն, որ կապիտալի գեներից մեկն է յուր հանցավոր խղճի բողոքը խեղդելու համար: Բռնաբարող ամուսնուն օգնում է դավաճանված և խայտառակված կինը: Նա ասում է յուր հրեշ մարդու զոհին. «Մի՛ հուսահատվիր, աշխարհում ինձ նման բարի հոգիներ կան, ես ձեզ կազատեմ կորստից: Բայց փոխարենը ինձ պիտի տաք ձեր զավակին»

Ի՞նչ կարող էր անել բռնաբարվածը, եթե ոչ իբրև երախտագետ հոգի չոքել բարերարողի առջև և համբուրել նրա փեշերը, կարծելով, որ երեխային վերցնում է այդ փարթամ բուրժուան նրան ինամելու, միմիայն ինամելու համար: Սակայն քողն երկար ժամանակ չի մնում փարիսեցիություն երեսին: Նա ընկնում է, և շուտով կեղծիքը մերկանում է: Դուրս է գալիս, որ դա բարերարություն չէ, այլ մի նոր տեսակի շահագործում, մի այլանդակ ավազակություն:

— Պարոն պաշտպան, մի՛ շտապեք եզրակացություններ անելու,— դարձյալ նկատեց Նախագահը,— եղելության անունը, կորոշի դատարանը:

— Ավազակություն,— կրկնեց Լազմանովը, օգտվելով Նախագահի մեղմ տոնից,— ուզում եմ ասել գողություն երեխայի: Եվ մայրը զրկվում է յուր հարազատից: Ահ, պարոնայք դատավորներ, կարիք կա՞ բացատրելու, թե ինչ ասեք է կնոջ համար զավակը: Դա այն է, ինչ որ արդարադատությունը ձեզ համար: Ի՞նչ կմնա օրենքներից, եթե չլինի նրա խստությունը: Եվ ահա անպատիվ եղած, լվված, ստորացած կինն ու մայրը շարտվում է սալահատակի վրա՝ գրպանում մի քանի կոպեկներ, սրտում անհուն տանջանք, ճակատին ամոթի ու խայտառակության կնիքը: Պարոնայք դատավորներ, դուք գիտեք այդ տեսակ կանանց վիճակը այնուհետև: Մի անգամ սայթաքելով, նրանք ընկնում են, ընկնում են և արագ-արագ թավալվում դեպի անդունդ:

Բայց ներկա դեպքում պատահում է հակառակը: Չինաիդա Պրոխորովան սթափվում է, ոտքի է կանգնում և վտանգավոր ճանապարհից ետ դառնում, մտում է ազնիվ, մաքուր:

Պատկերը սոսկալի է, պարոնայք դատավորներ, հարուստը ոսկու զորությամբ կողոպտում է չքավորի թարմ մարմինն ու պղծում: Կին հափշտակում է նրա զավակը: Կրկնակի հանցանք:

— Բայց կա մի երրորդը,— շարունակեց Լազմանովը,— որի վրա ձեր առաջին ուշադրությունը կկամենայի դարձնել, պարոնայք դատավորներ: Դա երեխայի հոգու գողությունն է: Իշխանական մի ցեղի զավակը, որ հարստությամբ հափշտակվելով, ամուսնացել է մի վաշխառվի որդու հետ, հափշտակում է մի անլեզու, անպաշտպան Էակի խիղճը և, հակառակ տիրող օրենքների, մկրտում նրան հայ եկեղեցում: Պարոնայք դատավորներ, ձեզնից է կախված այս վարմունքն էլ համարել կամ չհամարել հանցանք, բայց ես անհրաժեշտ համարեցի ձեր բարեհաճ ուշադրությունը դարձնել նրա վրա: Ինչ վերաբերում է դատի նյութական կողմին, ես մեղադրյալներից պահանջում եմ,— երեխային մորը վերադարձնելով՝ ապահովել երկուսի ապրուստը:

— Որքա՞ն եք պահանջում,— հարցրեց Նախագահը, թեթևության մի հոգոց հանելով, երբ փաստաբանն ավարտեց:

— Չարյուր հիսուն հազար ռուբլի միանվագ, կամ տարեկան տասնուհինգ հազար ռուբլի: Նախագահը չկարողացավ զսպել հեզնական ժպիտը: Ծերունի դատավորը յուր թմրած աչքերը խոշորացրեց: Երիտասարդը մատիտի ծայրը կոտրեց առջևը դրած թղթի վրա: Չանդիսական փաստաբաններից ոմանք արագ շուռ տվեցին իրենց երեսները և զարմացած Նայեցին Լազմանովին:

Գուրգենն ու Լիդիան հանգիստ Նայեցին Սինոփյանին, որի դեմքից սկզբից մինչև վերջը չհեռացավ անդորր հեզնական ժպիտը:

XIII

— Խոսքը պատկանում է մեղադրյալների պաշտպանին,— ասաց Նախագահը:

Սինոփյանն ուղղեց պենսնեն ու մի քանի քայլ առաջ եկավ:

Նրա ճառը տևեց ընդամենը կես ժամ: Իբրև հոգեբան, գիտեր, որ երկարաբանությունը, որքան ևս պերճ լինի, առհասարակ ձանձրալի է:

Իսկ ինչ որ ձանձրալի է, չի կարող ազդել դատավորների վրա:

Երբ մեղադրյալները ասացին ամբողջ ճշմարտությունը, նա ավելի ևս համոզվեց, որ դատը փաստորեն տարված է.— երեխան պետք է անցնե Զինայի ձեռքը: Մնում էր մի բան — մաքրել Լիզիտյի և Գուրգենի բարոյական նկարագիրն այն արատներից, որ ձգեց նրանց վրա Լազմանովը: Ահա այստեղ նա ոգևորվեց և գրավեց դատավորների ուշադրությունը, նույնիսկ թմրած ծերունու հետաքրքրությունը շարժելով այնքան, որ նա մի քանի րոպե գլուխը բարձրացրեց, ունքերը վեր քաշեց և ականջ դրեց:

Երբ երկու դատավորներից մեկը հարուստ է, մյուսը աղքատ, մեծ մասամբ հարուստն է տուժում բարոյապես: Թույլերն ունին մի զորեղ զենք — ամբոխի կարեկցությունը, որի դեմ շատ անգամ աշխարհի զորավորները տկար են: Մարդկային կանխակալ կարծիքը յուր համակրանքը աղքատին տալով, համակրանքով ճնշում է հարստին: Օրենքների խորին իմաստն է՝ կեղևն իրենից դեն ձգել և նրանց Էության մեջ որոնել ճշմարտությունը: Եթե մեղադրյալները հարուստ են — չի նշանակում, թե անմաքուր են: Եթե մեղադրողը աղքատ գեղջկուհի է — չի նշանակում, թե բարոյականության տիպար է:

Մեղադրողի պաշտպանն ասաց, թե յուր պաշտպանյալը շահագործվել է, և այս մասնավոր փաստը հաստատելու համար դիմեց քաղաքատնտեսական գիտությունների օգնությանը: Մի թեթևսովիկ թռչնի պաշտպանության համար հրապարակ դուրս բերեց շատ գործածվելուց

տաշված ու մաշված թնդանոթներ և սկսեց նրանցից ռմբակոծել կապիտալի պողպատյա պատվանդանը: Եվ նրա բարձրացրած խլացուցիչ որոտներից մնաց դարձյալ այն, ինչից պետք է սկսեր նա յուր պաշտպանողականը — մի նախկին աղախին և յուր նախկին տերերը: Մեկը վաճառել է յուր աշխատանքը, մյուսները գնել են: Մի առօրյա հասարակ առևտուր, որից գոհ են եղել թե գնողը և թե մանավանդ վաճառողը: Ապացույց, որ առևտուրը տևել է ամբողջ երեք տարի: Ո՞վ էր խլել վաճառողի կամքը՝ հեռանալ գնողներից ամեն վայրկյան, երբ տեսել է, որ իրեն հարստահարում են: Ո՛չ դք: Ուրեմն խոսել շահագործման մասին այս դեպքում — կնշանակե քամի ծեծել տնտեսական փիլիսոփայության մտրակով. մի բան, որ չի կարող հետաքրքրական լինել դատարանի համար...

Հետևաբար պետք է դառնալ մյուս մեղադրանքներին:

Բռնաբարո՞ւմ: Դյուրին է բարդել մարդու վրա մի այդպիսի ծանր մեղք, բայց ապացուցանել դժվար է և անհնարին: Յուրաքանչյուր բռնաբարման առաջին և անմիջական հետևանքն է բողոքը: Ո՞ւր է ներկա դեպքում բռնաբարվողի բողոքը բռնաբարողի դեմ: Չկա: Պարզ է, որ մոլորությունը փոխադարձ է: Նա թե մեկին է, թե մյուսինը: Այդ, եթե այդ մոլորությունը հանցանք է մեկի համար, ինչո՞ւ չպիտի լինի հանցանք և մյուսի համար: Եթե քավում է մեկը, ինչո՞ւ չպիտի քավի և մյուսը:

Բայց քավելու կարիք չկա, որովհետև չկա և հանցանք:

Մանո՞ւկը: Ահա այն առանցքը, որի շուրջը պտտում է ներկա դատը: Վերցրեք նրան ասպարեզից, և դատն ինքնըստինքյան կչքանա:

Ո՞վ է ավելի հարազատ մայր նրա համար. Նա՞, որ աշխարհ է բերել նրան, թե՞ նա, որ ընդունել է. Նա՞, որ բերելու օրը ձգել է ճակատագրի հաճույքին, թե՞ նա, որ շարտվածը վերցրել է փողոցային ցեխի միջից, լվացել, մաքրել, զուգել-գարդարել ու տեղավորել յուր կարոտ սրտի լավագույն անկյունում — մայրության սրբազան վայրում: Նա՞, որ կամեցել է սպանել նրան յուր արգանդում, թե՞ նա, որ միայն այդ մտքից սարսափել է: Նա՞, որ վաճառել է փողով, թե նա, որ գնել է ազնվագույն զգացումների արժեքով: Վերջապես, նա՞, որ վեց տարվա ընթացքում և ոչ մի անգամ հետաքրքրվել է մանկան վիճակով, թե՞ նա, որի համար այդ վիճակն եղել է քնքուշ հոգացողության և անսահման սիրո առարկա:

Պնդել, որ աղքատությունն է ստիպել մեղադրողին հրաժարվել յուր զավակից, կնշանակե մաքրելու փոխարեն ավելի արատավորել նրա բարոյական պատկերը: Աղքատությունը կարող է ճնշել մայրական զգացումը, բայց երբեք խեղդել և սպանել: Ծատ դեպքերում նա սրում է և հիվանդության աստիճանի նրբացում այդ զգացումը: Չե՞ն եղել մայրեր, որ իրենց ցամաքած արյունի վերջին կաթիլներով են սնել և մեծացրել իրենց զավակներին: Ահ, աշխարհի գանձերը չեն կարող մայրերի ոսկրոտ կրծքերից կորզել հարազատներին, եթե միայն այդ կրծքերի տակ կա ծնողական զգացում:

Նայեցեք, մի թե այդ կինը մոր տպավորություն է գործում, մանավանդ այնպիսի մոր, որ վեց տարի զուրկ է եղել զավակի տեսությունից: Այդ գեղեցիկ, բայց արտահայտիչ դեմքը, այդ շինծու ատելությամբ լի հայացքը, այդ անընդհատ հոգացողությունը՝ երևալ տխուր և կարեկցության արժանի, ինքնըստինքյան ապացուցանելու համար են՝ թե ներկա դատի մեջ կա կեղծիք: Ո՞ւր է մայրական կարոտի դրոշմը նրա ճակատի վրա: Ո՞ւր է տառապած հոգու մռայլը նրա աչքերի մեջ: Ոչ, ոչ, Չինաիդա Պրոֆսորովային այստեղ բերողը մանկան կարոտը չէ, այլ ուրիշ բան:

— Ի՞նչ է այդ բանը:

— Ուշադիր լսելով մեղադրողի պաշտպանի ճառը, դժվար չէ գտնել այն մագնիսը, որ թե՛ պաշտպանյալին, թե՛ պաշտպանողին ձգել, բերել է այստեղ: Ահ, զուր չէին կրկնվում այդ ճառի մեջ աղքատություն, հարստություն բառերը: Մարգարե չպիտի լինել գուշակելու համար, որ եթե իմ պաշտպանյալները լինեին ոչ հարուստ, երբեք, երբեք նրանց չէին քաշիլ դատարան և նստեցնիլ

մեղադրյալների նստարանի վրա: Ոչ, պարոնայք դատավորներ, Չինաիդա Պրոխորովային այստեղ բերողը մայրական սերը չէ, այլ շահը, շահը և շահը: Բայց ես չեմ ուզում ներկա անարդար դատի ամբողջ պատասխանատվությունը գցել նրա վրա: Քա՛վ լիցի: Ես գիտեմ, որ չնայելով դատի խորամանկ նպատակին, նա ինքը մի պարզամիտ կին է: Նա գործում է ուրիշների թելադրությամբ: Թելադրողներից մեկը ձեր առջև է, պարոնայք դատավորներ, իսկ մյուսը թաքնված է կուլիսների ետևում: Դժբախտաբար, ես չեմ կարող ասպարեզ հանել ներկա բանասարկության այդ գլխավոր հերոսուհու անունը: Դա ընտանեկան գաղտնիք է: Բայց առանց այն էլ, պարոնայք դատավորներ, ձեզ համար միանգամայն պարզ է, որ այսօրվա դատը չունե բարոյական և ոչ մի մեղադրանք, ուստի ես խնդրում եմ ազատել իմ պաշտպանյալներին այդ պատասխանատվությունից և գործին նայել միայն նյութական տեսակետից...

Ավարտելով յուր ճառը, Սինոփյանը խնդրեց դատավորներին մերժել Չինայի պահանջը և երեխային թողնել Լիդիայի և Գուրգենի մոտ:

Ոտքի կանգնեց դատախազը: Խոսեց նա մի ամբողջ ժամ: Խոսեց չոր ու ցամաք ոճով: Կրկնեց շատ բաներ Լազմանովի ասածներից, ավելացրեց մի քանի դիտողություններ: Խնայելով Լիդիային, չինայեց Գուրգենին և նրա բարոյական պատկերը ներկայացրեց մռայլ գույներով:

Մեծ ուրախություն պատճառեց Սինոփյանին այն հանգամանքը, որ դատախազը չխոսեց Սերժին լուսավորչական մկրտելու մասին: Նա ինքն էլ չխոսեց այս մասին և չխոսեց դիտմամբ:

Երբ դատախազը ավարտեց յուր խոսքը, նախագահը դարձավ Լիդիային և Գուրգենին.

— Մեղադրյալներ, արդյոք, կկամենանք ձեր վերջին խոսքն ասել:

— Ո՛չ,— ասաց Գուրգենը

— Ո՛չ,— կրկնեց Լիդիան:

Նախագահը ոտքի կանգնեց:

— Դատը ընդհատվում է տասը րոպեով:

Եվ հեռացավ: Նրան հետևեցին մյուս երկու դատավորները: Անցան Լիդիայի և Գուրգենի համար հավիտենականության չափ տասը րոպեները, նիստը նորից բացվեց.

Նախագահն ասաց.

— Դատարանը որոշեց, որ երեխան բերվի այստեղ:

— Ախ ոչ, ախ ոչ,— լսվեց Լիդիայի ձայնը, և նա թուլացած՝ ընկավ Գուրգենի ձեռների վրա:

Սինոփյանը շտապեց ջուր մատուցանել, և երկու հանդիսական փաստաբանների օգնությամբ, Լիդիային տարավ հարևան սենյակներից մինը:

XIV

— Պապա, ո՞ր ես տանում ինձ,— հարցրեց Սերժը մի քանի անգամ, երբ կառքը նրանց սլացնում էր դատարան:

— Թատրոն ենք գնում, սիրելիս, թատրոն,— գտավ վերջապես Գուրգենը:

— Մամա՞ն էլ այնտեղ է:

— Այնտեղ է:

Եվ մեծ ճիգ գործ դրեց Գուրգենը, որպեսզի չհեկեկա փողոցում, սեղմելով կրծքին յուր զավակին: — Ահ, ի՛նչ մեծ թատրոն է,— հրճվեց Սերժը, երբ հոր ձեռը բռնած, բարձրանում էր դատարանի ընդարձակ սանդուղքով:— Մաման օթյակո՞ւմս է:

— Այո:

Սանդուղքի ծայրում կանգնած էր Սինոփյանը հանգիստ դեմքով: Նա սպասում էր Գուրգենին:

— Ինչպե՞ս է,— Չարցրեց Գուրգենը...

— Բոլորովին հանգիստ: Ի սեր աստծո, մի հուզվեք, կլինի այնպես, ինչպես ասել եմ:

— Ես ինձ կզսպեմ, սիրտ տվեք նրան...

Երբ մտան դահլիճ, Լիդիան նստած էր յուր տեղում, գլուխը կրծքին թեքած, ձեռքերը դրած ծնկների վրա:

— Ո՞ր է մաման,— հարցրեց Սերժը, այս ու այն կողմ նայելով:

— Ահա նա,— ասաց Գուրգենը մոտեցնելով նրան Լիդիային :

— Մամա, մամա, ես էլ եկա,— գոչեց Սերժը և, հոր ձեռը բաց թողնելով, վազեց փաթաթվեց Լիդիայի պարանոցին, առանց քաշվելու ներկա եղողներից:

Ըստ երևույթին, Լիդիան պատրաստված էր այդ տեսարանին: Նա իշխել էր իրան և դատապարտում էր յուր թուպեական թուլությունը: Սինոփյանի հուսադրիչ խոսքերը նորից կազդուրել էին նրան, նորից հույս ներշնչել:

Նա գրկեց Սերժին լռորեն, սեղմեց կրծքին ջերմագին: Ա՛հ, ո՞վ կարող է բաժանել նրանց, ո՞ր անողոք օրենքը կամ կոպիտ ուժը: Սերժը նրանն է, դատավորները կզգան այդ և չեն խլի նրանից յուր կյանքը...

Լազմանովն արդեն հրճվում էր յուր հաղթանակով: Նա դատը տարած էր համարում:

Երեխային անպատճա՛ռ կվերադարձնեն Չինային — այս ամեն մի կասկածից դուրս է: Բայց ո՞րքան գումարի կդատապարտեն մեղադրյալներին հօգուտ մեղադրողի — ահա գլխավորը: Նա գիտեր, որ յուր պահանջը մեծ է, բայց դիտմամբ էր այդ մեծ գումարը նետել մեջտեղ, որպեսզի դատավորները գեթ մասամբ հարմարեցնեն իրենց դատավճիռը պահանջի քանակությանը: Չեն որոշել ամբողջ գումարը, թող որոշեն նրա կեսը, քառորդը... Միևնույն միտքն էր զբաղեցնում և՛ Չինային դատավարության սկզբից: Նրա սիրտն սկսեց ուժգին բաբախել այն վայրկյանին, երբ Լազմանյանն արտասանեց «կամ միանվագ հարյուր հիսուն հազար ռուբլի, կամ տարեկան տասնուհինգ հազար»: Այդքան նա ոչ միայն չէր պահանջի, եթե մնար յուր կամքին, այլև չէր երագի անգամ պահանջելու: Նրան հարկավոր էր այնքան, որքան կարող էր Պոլիկարպին նորից յուր գիրկը գցելու,— դարձյալ մի հազար ռուբլի: Նա ուրախությամբ կհրաժարվեր և՛ երեխայից, և՛ փողերից, եթե իմանար, որ վաղ թե ուշ Պոլիկարպը նորից կսիրե իրան, միայն այս անգամ առանց ակնկալության:

Բայց կար նրա հոգու խորքում մի անկյուն, որ տակավին անապական էր մնացել: Դա երախտագիտության՝ զգացումն էր, այն խոր, անկեղծ համակրանքը դեպի Լիդիան, որ երբեք չէր չբացել նրա մեջ: Նույնիսկ այժմ, երբ կանգնած էր նրա դեմ ճակատ առ ճակատ որպես թշնամի, չէր ատում նրան, և շարունակ կրկնում էր յուր մտքում:

«Նա ինձ ազատել է խայտառակությունից, փող է տվել, ծանր բեռս վերցրել է յուր վրա»:

Նա զգում էր, որ եթե առանց դատի էլ դիմեր յուր նախկին տերերի օգնությանը, մերժում չէր ստանալ: Համենայն դեպս Լիդիան Նրան դատարկ ձեռքով բաց չէր թողնիլ: Բայց չդիմեց, որովհետև չթողեցին դիմելու՝ նախ Ելենան յուր խորհուրդներով, ապա Լազմանովն ահագին գումար կորզելու վարդագույն հույսերով:

Դատավարությանը Նրա համար սկզբից ևեթ ձանձրալի էր: Չգիտեր, թե ինչու են հարկավոր այդ բոլոր — դատավորների հանդիսավոր մուտքը, Նրանց անվերջ հարցուփորձը, փաստաբանների երկար ճառերը, վերջապես այդ լղար, բարձրահասակ երիտասարդ դատախազն յուր կոմիկական լրջությամբ: Նա պատրաստ էր հեռանալու դատարանից, ամեն ինչ թողնելով փաստաբանին, բայց վախենում էր, որ այդ կարող է դատավորներին բարկացնել: Այն վայրկյանին, երբ երեխայի դատարան բերվելը պահանջելիս Լիդիան ճչաց և նվաղեց, Չինայի մեջ կատարվեց վայրկենապես մի տարօրինակ բան: Լիդիան Նրան թվաց այնքան՝ խղճալի, այնքան՝ արժանի կարեկցության, որ ինքն էլ պահանջ զգաց Նրա նման ճչալու և նվաղելու: Նա զսպեց իրեն, որպեսզի չարտասասնե որևէ հիմար խոսք:

Այլևս Նրա դեմքից չբացել էր շինծու-արհամարհական ժպիտը և Նրա շարժումներն ու ձևերը կորցրել էին իրենց արվեստական գոռոզությունը: Նրա գեղեցիկ դեմքն ստացավ անսովոր լրջություն, որ խառն էր տխրության հետ: Նրա աչքերի մեջ երևաց իմաստալի արտահայտություն, որի նմանը երբեք չէր ունեցել:

Երեխային տեսնելիս՝ նա զգաց կարեկցություն և դեպի նա, բայց ոչ իբրև մայր, այլ իբրև սոսկ կին: Այդ սիրուն հագնված, առողջ, կայտառ մանկան «մամա, մամա» գոչելով Լիդիայի պարանոցին փաթաթվելն այնքան բնական, այնքան սրտառու թվաց Նրան, որ նա հուզվեց ոչ իբրև մայր այլ իբրև սոսկ կին:

Լազմանովը մոտեցավ Նրան և ասաց.

— Երեխային ձե՛զ կտան, այս գիտեմ. բայց թե որքան կորոշեն Նրա պահպանության համար — չգիտեմ: Թույլ տվե՛ք բողոքել, եթե քիչ որոշեն...

Չինան ուշադրության չդարձրեց յուր պաշտպանի վրա: Կարծես, չլսեց անգամ Նրա խոսքերը:

— Ես կբողոքեմ, անպատճառ կբողոքեմ, — ասաց Լազմանովը, զարմացած դիտելով Չինային, որ շարունակ զբաղված էր յուր մտքերով:

Նա չզգաց, և չէր էլ կարող զգալ, թե այդ պահին ի՞նչ է կատարվում յուր պաշտպանյալի մեջ:

— Դատավորները գալիս են, — կրկին լսվեց պրիստավի ձայնը ընդհանուր խոսակցության ու շշուկների մեջ: Լիդիան ցնցվելով ոտքի կանգնեց, ավելի ամուր սեղմելով Սերժի ձեռքը, որ բաց չէր թողել երեխայի գալու վայրկյանից

Նիստն ազդարարվեց բացված: Ամենքը բռնեցին իրենց տեղերը:

— Մամա, — շշնջաց Սերժը:

— Լռի՛ր սիրելիս, լռի՛ր, — սաստեց Նրան Լիդիան:

— Մամա, սա թատրոն չէ, ես վախենում եմ, — կրկնեց մանուկը սեղմվելով մորը: Գուրգենը գրկեց Նրան մի ձեռով, շարունակ նայելով Լիդիային, որի արտաքին հանգստությունը Նրան ավելի էր վախեցնում, քան նվազիլը: Այժմ յուր մասին նա բնավ չէր մտածում: Չգալով, որ ինքն է այդ բոլորի

սկզբնապատճառը, զգում էր իրեն կրկնակի հանցավոր Լիդիայի առջև: Ա՛հ, որպիսի՛ գոհունակությամբ նա ինքը մեն-մենակ կկրեր խայտառակ դատի ամբողջ ծանրությունը:

— Դա՛ է ձեր մանուկը,— հարցրեց նախագահը:

— Այո՛:

Տիրեց խորին լռություն:

Լիդիան զսպեց յուր շունչը, ավելի ու ավելի ամուր սեղմելով Սերժի ձեռը:

Նախագահը հանդարտորեն դուրս բերեց ժիլետի գրպանից պենսնեն, դրեց բթին, վերցրեց սեղանի վրայից ձեռի տակ գտնված թուղթը և կարդաց դատավճիռը:

Երբ նա սովորական բանաձևն անցնելով, արտասանեց՝ «դատարանը որոշեց», Լիդիան անգիտակցաբար այնպես ամուր սեղմեց Սերժի ձեռը, որ մանուկը ճչաց ցավից:

— Որոշեց՝ վերցնել երեխային խորթ մորից և հանձնել հարազատ մորը, Չինաիդա Պրոխորովային,— հնչեց նախագահի սառը, անհողորդ ձայնը:

Այլևս Լիդիան հետևյալ խոսքերը չլսեց: Նրա աչքերը մթնեցին, ձեռքերը թուլացան, բաց թողեց Սերժին: Նրան թվաց, թե առաստաղը խորտակվում է յուր գլխին և, մի սուր ճիչ արձակելով, ընկավ Սինոփյանի գիրկը, որ տեսարանը նախագուշակելով, կանխավ մոտեցել էր նրան:

— Մամա, մամա,— գոչեց Սերժը և դառնագին հեկեկաց:

Թուղթն ընկավ նախագահի ձեռքից:

Չինան կանգնած էր անշարժ և դիտում էր հեռվից: Ոչ ոք չգիտեր, թե ի՞նչ է կատարվում նրա մեջ:

— Պարոնայք դատավորներ,— լսվեց ընդհանուր շփոթության մեջ Սինոփյանի ձայնը,— դուք տեսնում եք այս երկու կանանցից ո՛րն է հարազատ մայրն այս մանկան:

Տեսարանը նախագահի վրա ազդել էր: Արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ ընկան պենսնետի տակից նրա արեխառն մորուքի վրա:

— Նիստը փակում եմ,— արտասանեց նա դողդոջուն ձայնով,— դատավճիռը վերջնական ձևով կազդարարվի մի շաբաթ հետո...

Դատավորները վերկացան տեղներից, ամենքը հուզված է:

— Ոչ, ոչ, չեմ ուզում,— լսվեց հանկարծ Չինայի ձայնը.— երեխան իմը չէ: Ես հրաժարվում եմ նրանից էլ, փողից էլ, չեմ ուզում:

Նա վազեց դեպի Լիդիան:

— Տիրո՛ւհի, տիրուհի, ներեցե՛ք ինձ, ես մեղավոր եմ ձեր առջև: Ես չէի ուզում, նա՛ սովորեցրեց ինձ, Ելենա Գավրիլովնան: Պահեցե՛ք երեխային, նա ձերն է: Ես ոչինչ չեմ ուզում:

Լազմանովը ապշած, զայրացած կրծոտում էր յուր շրթունքները:

Գուրգենը, Սինոփյանի օգնությամբ դուրս տարավ Լիդիային և Սերժի հետ կառք նստեցրեց:

Շաբաթն անցավ: Ազդարարվեց միևնույն դատավճիռը:

Չնայելով Լազմանովի ջանքերին, Չինան մնաց անդրդվելի: Նա շարունակ կրկնում էր.

— Երեխան իմը չէ, իմը չէ: Ես չեմ ուզում նրան, ոչ էլ փող:

Ամբողջ շաբաթ Լիդիան հիվանդ պառկած էր և Սերժին չէր թողնում հեռանալ յուր անկողնակալի մոտից:

Երբ նրան պատմեցին բոլորը, ինդրեց Չինային կանչել յուր մոտ: Նա փաթաթվեց յուր նախկին սպասուհու պարանոցին և համբուրելով նրան, մի քանի անգամ կրկնեց,

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ, լինենք քույրեր:

Բայց Սինփյանը չտարվեց այդ տեսարանով: Նա ասաց Չինային.

— Դուք դատարանի միջոցով կհրաժարվեք երեխայից, տալով ձեր ստորագրությունը, իսկ ես կապահովեմ ձեր կյանքը ցմահ:

Այդպես էլ արին:

1912 թ., Թիֆլիս